

Kayrevan'da Kıraat İlminin Teşekkül Süreci (Hicrî İlk Beş Asır)¹

The Formative Process of Qirā'āt Studies in Qayrawān (First Five Centuries of the Hijri Calendar)

Ahmet Arif AKBABA²

Geliş Tarihi (Received): 28.08.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 10.10.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Kıraat ilmi, tarihi itibarıyla ilgisinin müstağni kalamayacağı gerek yapısal gerekse literatür yönünden önemli gelişim süreçlerine şahitlik etmiştir. Nitekim imamların öne çıktığı ihtiyar dönemi, İbn Mücâhid'in yedili tasnifi, kimi coğrafyalarda yakalanan ilmî kalkınma neticesinde yetişen kurrâ ve bunların kaleminden çıkan müellefatla şekillenen literatür, sözü edilen süreçlerin öne çıkanları arasında yer almaktadır. Bu çerçevede ilk fatihler arasında bulunan sahâbe ve tâbiîn'in tedris faaliyetleriyle İslam medeniyetinin merkezlerinden biri haline gelen Kayrevan da bu yönüyle dikkat çeken önemli bir coğrafya kabul edilmektedir. İlgili coğrafya; kimi zaman itikâdî mezhepler arasında cereyan eden var olma ve baskın gelme mücadelesi neticesinde istikrarsız ve kaotik dönemlere şahitlik etse de kıraat ilmi sahasında "el-Kayrevânî" nisbeli birçok âlim yetiştirmiş ve bu alanda belli bir vasatı yakalamıştır. Ancak şu kadar var ki bölge, Endülüs'te olduğu üzere kıraat namına gerçekleşen tekâmülü gösterememiştir. Zira bölgeye mensup kıraat âlimlerinin birçoğu, gerek sözü edilen kaotik durumun etkisi gerekse ilmî dürtülerle son durağı çoğunlukla Endülüs olan rihleler gerçekleştirmiştir. Çalışmada öncelikle kıraat ilminin gelişimine doğrudan etkisi olduğu iddiası temelinde Kayrevan'daki ilmî ve sosyopolitik yapı ele alınacak akabinde kıraat ilminin teşekkül süreci üç dönemle kritik edilecektir. Araştırmada uygulanacak temel yöntem ise bölgenin siyasi ve kıraat tarihine dair klasik ve temel eserlerin analiz edilmesi ve bu analizden elde edilecek bulguların mukayeseli bir şekilde değerlendirilmesiyle oluşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kur'an, Kayrevan, İfrikiyye, Mezhep.

&

Abstract: Throughout its history, the science of Qirā'āt has witnessed important developmental processes in terms of both structure and literature, which those interested in it cannot be left unattended. As a matter of fact, the period of the elders in which the imams came to the fore, Ibn Mujāhid's seven-way classification, the literature shaped by the qurrā' who grew up as a result of the scientific development in some geographies and the works that came out of their pen are among the prominent ones of the processes mentioned. In this context, Qayrawān, which became one of the centres of Islamic civilisation with the teaching activities of the şaḥāba and tâbi'īn, who were among the first conquerors, is considered an important geography that attracts attention in this respect. Although the related geography has witnessed unstable and chaotic periods as a result of the struggle for existence and dominance between the theological sects, it has raised many scholars with the name al-Qayrawānī in the field of Qirā'āt and has reached a certain level in this field. However, the region has not been able to show the development in the name of qirā'āt as in Andalusia. This is because many of the Qirā'āt scholars from the region, both due to the chaotic situation and scholarly impulses, made journeys whose final destination was mostly Andalusia. In the study, firstly, the scholarly and sociopolitical structure in Qayrawān will be discussed on the basis of the claim that it has a direct impact on the development of the science of qirā'āt, and then the formation process of the science of Qirā'āt will be criticised in three periods. The main method to be applied in the research will be to analyse the classical and basic works on the political and Qirā'āt history of the region and to evaluate the findings of this analysis in a comparative manner.

Keywords: Qirā'āt, Qur'an, Qayrawān, İfrikiyya, Madhab.

Atıf/Cite as: Akbaba, Ahmet Arif. "Kayrevan'da Kıraat İlminin Teşekkül Süreci (Hicrî İlk Beş Asır)". *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 624-647. doi: 10.33931/dergiabant.1539809

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Bu çalışma Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde tamamlanan "Kıraat İlmi Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Gör, Ahmet Arif Akbaba, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, ahmetarifakbaba@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Hz. Peygamber'in "...Kur'an, yedi harf üzere nâzil olmuştur. Kolayımıza geleni ile okuyunuz."³ hadisiyle birlikte kıraat ilminin cihet-i vahdesi yani asıl konusu halini alan kıraat farklılıklarının, ilahî rahmetin eseri bir teysir algısı ve ortamını da beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu vesileyle değişik kabilelere mensup insanlar da lehçelerinde karşılığı bulunmayan Kur'an'ın kimi lafızlarını, dillerine yatkın kalıplarla okuyup öğrenme imkânına kavuşmuşlardır. Bahsi geçen hadis muvacehesinde sahâbe, İslam medeniyetinin sınırlarının genişlemesiyle beraber Hz. Peygamber'den ahzettığı kıraati, intikal ettiği farklı bölgelerdeki Müslümanlara talim ettirmiştir. Sahâbî hocalarından bu farklılıkları talim ve belli düzeyde sistematize eden tâbiîn âlimleri ise kıraat ilminin geniş coğrafyalara yayılmasında önemli hizmetler üstlenmiştir. Hatta bu neslin, buldukları bölgelerin kıraat müktesebatını şekillendirdikleri dahi dile getirilmiştir.⁴

İslam medeniyetinin kadim ilim merkezlerinden Kayrevan coğrafyasında da Kur'an-kıraat eğitimi, ilk fatihler arasında yer alan sahâbe ve tâbiînün münferit gayretleriyle başlamışken sonraki zaman diliminde merkezî yönetimin bölgede gerçekleştirilecek İslâmî eğitim faaliyetleri için görevlendirdiği *aşere heyeti*⁵ eliyle daha sistematik bir veçhe kazanmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki sonraki dönemde söz konusu bölge, tesis edilen uygun ilmî ortamla birlikte farklı itikâdî/amelî mezheplerin kümeleniği ve aralarında var olma ve baskın gelme mücadelesinin yaşandığı istikrarsız bir yer halini almıştır. Dolayısıyla erken dönem kıraat ilmi tarihine ilişkin oldukça sınırlı bazı veriler dışında bilgi elde edilemeyen, tabir caiz ise karanlık süreçleriyle öne çıkan bir vasata sahip hale gelen Kayrevan'ın; başlangıçta bariz bir gelişme eğiliminin kendisini gösterdiği İslâmî ilimlerde beklenen sıçramayı yapamadığı gibi bu minvalde belli bir dönem çekim merkezi hüviyetini de kaybettiği tespiti yapılabilir. Bu gerçekliğe karşın söz konusu bölgenin; Şam, Bağdat, Kûfe, Mısır ve Endülüs gibi önemli merkezlerle gerçekleştirdiği ilmî rihle temelli etkileşimle birlikte önemli bir eşiği yakaladığı da göz ardı edilmemelidir. Zira bölge; "el-Kayrevânî" nisbeli İbnü'n-Nu'mân Ebû Abdillâh (ö. 368/978), Hakem b. Muhammed Ebû'l-Kasım (öl.370/980), Muhammed b. Halef el-Kâbisî (ö. 403/1012), Muhammed b. Süfyân (ö. 415/1024), Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî (ö. 440/1048), Ali b. Abdülğânî el-Husrî (ö. 468/1076) gibi hatırı sayılır birçok kurrânın yetişmesine ev sahipliği yapmıştır. Sonuç itibarıyla bu âlimler, kaleme aldıkları eserler ve oluşturdukları ders halkaları vasıtasıyla başta Endülüs olmak üzere pek çok farklı bölgeyi kıraat ilmi açısından birer çekim merkezi haline getirmişlerdir. Bölgenin bu mümbit gerçeğine karşın Alaaddin Salihoğlu'nun, Nâfi' kıraatinin Mağrib-Kuzey Afrika bölgesindeki safahatını ele aldığı makalesi yine bu süreçte haberdar olduğumuz ve alanda önemli bir boşluğu dolduracağına inandığımız Mustafa Hilmi Bilican'ın halen devam eden *Kayrevan'da Kıraat İlmi* adlı doktora çalışması istisna edildiğinde henüz Kayrevan'ın kıraat ilmi veçhesinden akademik bir çalışmaya konu edilmediğinin tespiti, ilgililerine mütevazı bir katkı sunmak gayesiyle böyle bir çalışmanın kaleme alınmasının gerekliliğini tevlit etmiştir.

İlgili kaynaklardaki bilgilerden hareketle Kayrevan'da ilmî ve sosyopolitik açıdan oldukça canlı bir sürecin yaşandığı ve bu sürecin İslâmî ilimlerin gelişimine de etki ettiği bilgisi, bölgenin öncelikle bu yönüyle kritik edilmesinin gerekliliğini gündeme getirmektedir. Zira özellikle yakaladığı ilmî ve kültürel seviyeyle temayüz etmiş kadim merkezlerin bu durumunun siyasi ve sosyokültürel etkenlerden bağımsız düşünülemeyeceği izahıtan vareste bir durumdur ve İslam tarihi bunun olumlu-olumsuz örnekleriyle doludur.

Çalışmanın ana bölümünde ise bölgedeki kıraat ilminin teşekkül süreci üç dönemle ele alınacaktır. Bu sürecin başlangıç aşaması; sahâbe ve tâbiîn vasıtasıyla hicrî ilk iki asırda bölgeye taşınan farklı mushaf ve kıraatlerin genel-geçer kriterlere tabi tutulmaksızın toplumun tabanına kadar yayılım göstermesi

---

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Buhârî, "el-Câmi' u's-Sahîh" (Beyrut: Tavku'n-Necât, 2001), "Fedâilü'l-Kur'an" 5.

⁴ Mesela Kûfe bölgesi kıraatine mushafların istinsahından önce İbn Mesûd yön vermişken sonraki süreçte ise tâbiinden olan Abdurrahman es-Sülemî'nin kıraati etkili olmuştur. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: OTTO, 2016), 30.

⁵ Sözü edilen heyette yer alan isimler için bk. Esra Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*, (2015), 250-251.

temelinde “serbest dönem” başlığıyla incelenecektir. Yine ikinci asrın ilk yarısında bölgede sınırlı olmakla birlikte İsmâil b. Ubeydullah aracılığıyla kısmen varlık kazandığı öngörülen İbn Âmir, Hanefî mezhebinin tesiriyle Hamza, Mâlikî mezhebinin yegâne hale gelmesiyle de Nâfi’ kıraatlerinin intişar bulduğu sürecin ise “fikhî mezhep tercihinin etkili olduğu dönem” şeklinde değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Hicrî beşinci asırla birlikte Mısır merkezli yedili tasnifin bölgede de dikkate alındığına dair veriler ise ilgili aşamanın “tasnif temelli dönem” başlığıyla incelenmesini gerekli kılmıştır.

2. Sosyopolitik Açından Kayrevan

Hız. Osman’ın hilafeti zamanındaki İslâm fetih hareketleri; Kûfe, Basra, Şam ve Mısır merkezli olarak dört koldan yürütülmüştür. Kayrevan bölgesinin de sınırları içerisinde yer aldığı Kuzey Afrika’daki ilk fetihler ise Mısır merkezli olarak Abdullah b. Sa’d komutasında gerçekleştirilmiştir.⁶ Mısır’ın; Kayrevan/İfrîkiye bölgesinin fetih hareketindeki bu merkezî konumu, ileride ele alınacağı üzere ilmî hareketlilikte de kendisini hissettirmiştir. Nitekim bölgedeki kıraat ilminin son kertede özellikle Mısır merkezli bir gelişim göstermesi de bu çerçevede değerlendirilmesi gereken önemli bir etkileşimi resmetmektedir.

Kuzey Afrika; Mağrib⁷ ve İfrîkiye⁸ diye adlandırılan iki önemli bölgeyle dikkat çekmektedir. Belli bir dönem “İfrîkiye”, Kayrevan’ı ifade için kullanılan bir yer ismi⁹ iken zamanla üç alt bölgeye ayrılan coğrafyanın sadece bir bölgesini tanımlayan bir nitelik kazanmıştır. Mağrib-i Ednâ ismiyle maruf bu kısım; Ağlebîler¹⁰ döneminde Cezayir ve Tunus’un da bir kısmını içine alan, Fâtımîler¹¹ zamanında Mehdiye’nin de dâhil edildiği ve günümüzde Tunus’un 156 kilometre güneyinde yer alan ayrıca “İfrîkiye” adıyla da¹² maruf bir şehirdir.¹³ Kayrevan; Kurtuba, Bağdat gibi şehirlerin siyasi, ilmî ve kültürel açıdan ön plana çıkmasına dek¹⁴ İslâm medeniyetinin hüküm sürdüğü önemli şehirlerden biri olmuştur.

Emevîler döneminde bölge; halife Muâviye b. Ebî Süfyân’ın (ö. 60/680)¹⁵ görevlendirdiği Ukbe b. Nâfi’ tarafından 50/670 tarihinde¹⁶ kesin olarak yeniden fethedilmiş, akabinde yürütülen imar çalışmaları neticesinde bugünkü Kayrevan¹⁷ şehri kurulmuştur.¹⁸ Bölge hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Şevât,

⁶ Adem Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000), 437-446.

⁷ Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Abbâsî el-Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî* (Beyrut: Şirketü’l-e’lemî li’l-Matbûât, 2010), 185; A. Adıvar - R. Arat vd., “Mağrib”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: m.e.b., 1997), 7/142; Güneşin doğuş ve batış yerlerinden hareketle bu şekilde isimlendirilmiştir. Sa’d Zağlûl, *Târîhu’l-Mağribi’l-Arabî* (İskenderiyye: Menşetü’l-Meârif, 2003), 1/1/61.

⁸ Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût -el Hamevî, *Mü’cemü’l-Büldân* (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1995), 1/228. Sa’d Zağlûl, *Târîhu’l-Mağribi’l-Arabî* (İskenderiyye: Menşetü’l-Meârif, 2003), 1/75. “İfrîkiye” isminin kökeniyle ilgili bk. Hamevî, *Mü’cemü’l-Büldân*, 228; Nadir Özkuyumcu, “İfrîkiye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/515-516; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz el-Bekrî, *Mu’cemü mâ ista’cem min esmâ’l-bilâdi ve’l-mevâdi* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1984), 1/176.

⁹ Geniş bilgi için bk. İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü’l-Müğrib fî ahbâr’l-Endelüsi ve’l-Mağrib* (Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1983), 1/9; Hamevî, *Mü’cemü’l-Büldân*, 1/228; Mustafa Fayda, “Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/130-131.

¹⁰ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 186; Abdülkerim Özeydin, “Ağlebîler”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/475-478.

¹¹ Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/228-236; İbrahim Hasen Hasen, *Târîhu’l-İslâm: es-Siyâsi ve’l-dînî ve’l-sekâfî ve’l-ictimâ’î* (Beyrut-Kahire: Dârü’l-Cil-Dârü’n-Nahda, 1996), 151-162; Philip Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 4/989-1015.

¹² Mağrib-i Evsat, günümüzdeki Cezayir ve Tilimsan şehrinin olduğu coğrafyayla örtüşürken Mağrib-i Aksâ ise bugünkü Fas’ın sınırlarına denk gelen toprakları kapsamaktadır. Osman Kara, *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi* (Ankara: İlahiyât, 2020), 29-31; İbrahim Harekât, “Mağrib”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/200-202; Özkuyumcu, “İfrîkiye”, 21/515-516.

¹³ Esra Keskin, *Kuruluşundan Emevîler Devleti’nin Yıkılışına Kadar Kayrevan* (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 6; Nadir Özkuyumcu, “Kayrevan”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/88.

¹⁴ Keskin, *Emevîler*, Önsöz.

¹⁵ İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/332-334.

¹⁶ Ebû’l-Hasen Ali b. Ebî’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrut: Dârü’l-Kitabî’l-Arabiyy, 1997), 4/57; Hamevî, *Mü’cemü’l-Büldân*, 1/229; Merrâküşî, *el-Beyânü’l-Müğrib*, 1/20.

¹⁷ Kelimenin manası ve şehrin hangi maksatla kurulup zamanla nasıl bir siyasi, dinî, sosyal ve kültürel bir merkez şehir haline geldiğine dair bk. Hamevî, *Mü’cemü’l-Büldân*, 4/420; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ensârî ed-Debbâğ, *Meâlimü’l-îmân fî ma’rifeti ehli’l-Kayrevân* (Tunus: el-Mektebetü’l-Atîka, ts.), 1/8; Özkuyumcu, “Kayrevan”, 25/88.

Kayrevan isminin Hudeyc tarafından verildiğini iddia ederken¹⁹ diğer bazı kaynaklar ise bu ismin Ukbe b. Nâfi' döneminde kullanılmaya başlandığı tezini dile getirmiştir.²⁰ Bölgenin coğrafi konumunun yanı sıra karargâh işlevi görmesi, sonrasında gerçekleştirilen Mağrib ve Endülüs fetihlerine de kapı aralamıştır. Zira Mağrib ve Endülüs coğrafyasının fethi ya Kayrevan valileri veya bu valilerin görevlendirdiği komutanlar eliyle gerçekleştirilmiştir.²¹

Ukbe b. Nâfi' ile başlayıp Abdurrahman b. Habîb ile nihayete eren²² 50/670 ile 140/757 tarihleri arasında Emevî hilafetine bağlı on dört vali²³ tarafından yönetilen Kayrevan bölgesi; kısa bir dönem Abbâsîler'in hâkimiyetinde²⁴ de kalmıştır. Süreç içerisinde Kayrevan'ı İbâzî²⁵ imam Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî (ö. 144/761) ele geçirmiş ve şehre Cezayir merkezli Hâricî Rüstemîler (777-909) devletinin de kurucusu olan Abdurrahman b. Rüstem'i (ö. 171/787) vali atamıştır.²⁶ 761-771 yılları arasında Abbâsî halifesine bağlı Muhammed Eş'as el-Huzâî'nin (ö. 149/766) hüküm sürdüğü²⁷ bu dönemde gerek mezhebî (Sünnî-Hâricî-Şîî), gerek siyasi (Emevî-Abbâsî), gerekse etnik (Arap-Berberî) birçok çekişmeye sahne olan²⁸ Kayrevan, 800-909 tarihleri arasında Ağlebîler²⁹'in hâkimiyetinde kalmıştır. Bu kapsamda Abdullah eş-Şîî (ö. 298/911)³⁰ ile İfrikiye bölgesinde başlayan Şîî harekete de dikkat çekmek önem arz etmektedir. Nitekim Kutâme kabilesinin desteğiyle giderek büyüyen³¹ bu hareketin lideri Abdullah eş-Şîî, 909 yılında Ağlebîler ile girdiği mücadeleyi kazanarak merkez şehir olan Rakkâde'yi ele geçirmiş, ileride halife ilan edilecek olan Ubeydullah el-Mehdî (ö. 322/934)³² ile Kayrevan'a girmiştir.³³ Ne var ki Kayrevan'da kendisine ve hareketine yönelik oluşan siyasi ve Hâricî-Sünnî baskıya karşı koyamayan el-Mehdi,³⁴ 309/921 yılında savunma ve korunmaya uygun yapısıyla dikkat çeken Kayrevan'ın Mehdiye³⁵ bölgesine kaçmış, burada ikame ettiği yeni şehirle Fâtımî Devleti'nin (297-567/909-1171) de temellerini atmıştır.

¹⁸ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 4/20; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988), 227; Debbâğ, *Meâlimü'l-imân*, 1/7-8; Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Kayrevân ve devruhâ fi'l-hadâratil-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1988), 40; Özkuyumcu, "Kayrevan", 25/88; Abdurrahman Osman Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997), 1/76.

¹⁹ Huseyn b. Muhammed Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethil-İslâmî ilâ müntesafil-karnil-hâmisi'l-hicrî* (Riyad: Dâru'l-Âlemî li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991), 1/45.

²⁰ Özkuyumcu, "Kayrevan", 25/88.

²¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 223-228; Zeytûn, *Kayrevân*, 73; Kayrevan tarihi hakkında geniş bilgi için bk. Özkuyumcu, "Kayrevan", 25/88-90.

²² Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/60.

²³ Vali ve dönemleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Zeytûn, *Kayrevân*, 103-122.

²⁴ Abbâsî dönemi Kayrevan vali ve dönemlerine dair geniş bilgi için bk. Zeytûn, *Kayrevân*, 103-122; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/95-99.

²⁵ Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/67-68; Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâziyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256-261.

²⁶ Rüstemîler hakkında geniş malumat için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet Rüstemîler (160-297/707/909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (1998), 457-478; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert", *İslâmî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 8-10.

²⁷ Zeytûn, *Kayrevân*, 103-122.

²⁸ Rakîk Kayrevânî Ebü İshak İbrahim b. el-Kâsım, *Târîhu İfrikiyye ve'l- Mağrib* (Dâru'l-Fürçânî, 1994), 42-49.

²⁹ Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/92-93; Kayrevânî, *Târîhu İfrikiyye ve'l- Mağrib*, 127-140; Zeytûn, *Kayrevân*, 122.

³⁰ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l- 'ayân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 2/192-194.

³¹ Zeytûn, *Kayrevân*, 134-135.

³² Ebü Kays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlm li'l-malâyîn, 2002), 4/197; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/117-118.

³³ Ferhâd ed-Disrâvî, *el-Hilâfeti'l-Fâtımiyyetü bi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 155-167; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/118.

³⁴ Ahmet Kavas, "Mehdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/387.

³⁵ Tunus'un 230 km. güneyinde Akdeniz'e doğru uzanan yarımadadır. Geniş bilgi için bk. Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992), 73; Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, 5/229-231; Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrizî, *el-Mukaffa'l-kebir* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006), 4/310; Ebü Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Ticânî, *Rihletü't-Ticânî* (Libya-Tunus: Dâru'l-'Arabiyyetü'l-Kitâb, 1981), 320; A. Adıvar - R. Arat vd., "Mehdiye", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: M.E.B., 1997), 7/493-494; Kavas, "Mehdiye", 28/387.

Ubeydullah el-Mehdî, halifelığının altı senesini Kayrevan'da, on dokuz senesini ise Mehdiye'de geçirmiş ve burayı Şîî propaganda merkezi haline getirmiştir.³⁶

Sosyopolitik açıdan oldukça hareketli bir sürecin yaşandığı anlaşılan Kayrevan'ın; ilim ve kültür alanındaki önemli atılımlarını; Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in bölge için görevlendirdiği "aşere heyeti"³⁷nin yanı sıra Ağlebîler (800-909)³⁸ dönemiyle kısmen de olsa Fâtımîler ile 909-972 yıllarında gerçekleştirdiği tespit edilebilir.³⁹ Ayrıca Kayrevan, 944'ten itibaren kısa bir süre Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin⁴⁰ (ö. 336/947) başını çektiği Hâricî hareket⁴¹ tarafından ele geçirilmiş ve Mehdiye'yi de kontrol altına almak için defalarca girişimde bulunulmuş⁴² ancak şehrin korunaklı surlarla çevrili olması hasebiyle⁴³ bu girişimlerden netice alınamamıştır.⁴⁴ Bu fizikî yapısından olsa gerek Kayrevan'ın idaresi sık sık el değiştirirken Mehdiye'deki Fâtımî hâkimiyeti 1048 yılına dek aralıksız devam etmiştir.

Kayrevan'ın Mehdiye bölgesi; Fâtımî Devleti'nin kurucusu Ubeydullah el-Mehdî'nin 297-362 yıllarında Kayrevan'da icra ettiği altı yıllık halifeliği istisna edildiğinde elli yedi yıl Şîî devletinin ilk dört halifesinin⁴⁵ yönetim merkezi olmuştur. Bu zaman zarfında bölgede sağlanan dinî müsamaha ve hoşgörü iklimine rağmen⁴⁶ hilafetin Mısır'a intikaliyle birlikte bu makama oturan yedinci halife Hâkim-Biemrillâh (385-411) zamanında Sünnî çevrelere yönelik uygulanan mezhebî baskı ve şiddet had safhaya çıkmış, Sünnî değerlere karşı saldırılar hiç olmadığı kadar artmıştır.⁴⁷ Bu baskı ortamının ilmî hayatta da kendisini hissettirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim kıraat âlimi aynı zaman da Mâlikî fakih olan Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012)⁴⁸ Kayrevan'da önceleri kıraat tedrisiyle meşgul iken Şîî grupların soru ve baskılarına maruz kalmamak adına fıkıh ve hadis ilimlerine⁴⁹ yoğunlaşarak kıraat ilmi tedrisine ara vermesi,⁵⁰ sözü edilen baskıların etkisine somut bir delil teşkil etmektedir.

Sonuç olarak başlangıç itibariyle ilmî gelişmeyi ve ulemâyı teşvik eden bir statü görüntüsü veren Kayrevan; giderek Şîî, Hâricî, İbâzî ve Sufî fırkaları için bir çekim merkezi⁵¹ haline gelmiştir. Ne var ki bölge, bu oluşumların kendi fikirleri temelinde yürüttükleri faaliyetlerin giderek yoğunlaşması neticesinde mezhebî çekişmelerin had safhada yaşandığı bir çatışma alanına dönüşmüştür.⁵² Dolayısıyla ilgili coğrafya, başlangıç itibariyle bariz bir gelişme eğiliminin varlık kazandığı İslâmî ilimlerde gereken sıçramayı yapamadığı gibi bu anlamda belli bir dönem tesis edilmeye çalışılan çekim merkezi hüviyetini de kaybetmiştir. Dahası söz konusu siyasi ve dinî kisvesiyle kendisini gösteren bu çatışmalar bölgenin; erken dönem kıraat ilmi tarihine yönelik sınırlı bazı veriler dışında tabir caiz ise flu süreçleriyle öne çıkan bir vasatta incelenmesini mümkün kılmıştır.⁵³

³⁶ Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, 3/55; Kavas, "Mehdiye", 28/387.

³⁷ Kayrevânî, *Târîhu İfrikiyye ve'l- Mağrib*, 21; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 228-229.

³⁸ Kayrevânî, *Târîhu İfrikiyye ve'l- Mağrib*, 127-140; Zeytûn, *Kayrevân*, 122; Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/92-93.

³⁹ Özkuyumcu, "Kayrevan", 25/89.

⁴⁰ Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyyetü bi'l-Mağrib*, 247-250.

⁴¹ Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyyetü bi'l-Mağrib*, 246.

⁴² Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/216-217; Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyyetü bi'l-Mağrib*, 252-253.

⁴³ İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l- arz*, 73; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 321-322.

⁴⁴ Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fâtımîyyetü bi'l-Mağrib*, 253; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 324-327.

⁴⁵ Ubeydullah el-Mehdî, Kâim-Biemrillâh, Mansûr-Billâh, Muiz-Lidînillâh. Bk. Özkuyumcu, "Kayrevan", 25/233.

⁴⁶ Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, 3/158.

⁴⁷ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 7/660; Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî* (y.y., 1990), 256; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/263; Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, 3/160; Ayrıca Fâtımî halifelerinin hilafet dönemleri için bk. Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, 3/149-162.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/320-322; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavûd (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 17/158-162.

⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*, 17/160.

⁵⁰ Selahattin Parladr. "Kâbisî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/41.

⁵¹ Muhammed Mahmud Abdullah, *el-Eseru's-siyâsiyyü li'l-ulemâi fi asri'l-Murâbitîn* (Mekke: Câmîatiü Ümmü'l-Kurâ Külliyyetü'ş-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 12.

⁵² Özeydin, "Ağlebîler", 1/477; Uygun ilmî ortamlarla birlikte farklı oluşumlar için çekim merkezi olan sonrasında ise yerini çekişme ve çatışmalara bırakan Semerkant örneği için bk. Osman Aydın, "İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân", *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Dönemi Semerkant'ta İlmî Ortam ve İlim Merkezleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 117-118.

⁵³ Ahmet Arif Akbaba, *Kıraat İlmî Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî* (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 14-24.

Dahası söz konusu çekişmelerin, erken dönem kıraat ilmi tarihine ilişkin oldukça sınırlı bazı veriler dışında bölgenin, bilgi elde edilemeyen tabir-i caiz ise karanlık süreçleriyle öne çıkan bir vasatta değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Temellendirmeye çalıştığımız mezkûr kaotik durumdan dolayı olsa gerek Kayrevan; kıraat ilmi alanında “el-Kayrevânî” nisbeli; İbnü'n-Nu'mân Ebû Abdillâh (ö. 368/978)⁵⁴, Hakem b. Muhammed Ebü'l-Kasım (öl.370/980),⁵⁵ Abdurrahman b. Ahmed b. Habîb (ö. ?)⁵⁶, Abdülhakem b. İbrâhim Kavevî (ö. ?)⁵⁷, Kâbisî, İbn Süfyân, Mekkî, Mehdevî, Ali b. Abdülganî el-Husrî⁵⁸ (ö. 468/1076) gibi kıymetli kıraat âlimlerinin yetiştiği bir coğrafya olmasına karşın Endülüs'te olduğu üzere kıraat namına gerçekleşen tekâmülün benzerini elde edememiştir.

Şimdi ise belli bir dönem çekim merkezi olan sonrasında mezhepsel çekişmelerin gölgesinde beklenen ilmî sıçramayı yapamayan Kayrevan'ın, ilmî ve kültürel gelişimi incelenmeye çalışılacaktır.

3. İlmî ve Kültürel Açından Kayrevan

Öncelikle ifade etmek gerekir ki dikkat çekildiği üzere bölgede kendisini gösteren sosyopolitik süreç ve buna paralel olarak itikâdî/amelî mezhepler arasında var olma ve baskın gelme mücadelesi, İslâmî ilimlerin gelişim süreçlerini doğrudan etkileyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu siyasi ve kültürel ortam özellikle bölgede yoğunlukta olan ve cedel, felsefe gibi pozitif ilimlere mesafeli⁵⁹ durdukları bilinen Mâlikî ulemâyı, geç de olsa bu ilimleri öğrenmeye sevk etmiştir. Bu çerçevede bölge insanının, Mâlikî mezhebine ait temel eser durumundaki *Muvatta'* ve şerhlerine gösterdiği ilginin yanında⁶⁰ zikri geçen mezhebe mensup müfessirlerin rivayetleri merkeze alıp dirayet metoduna karşı mesafeli durmasının, diğer bir ifadeyle şahsî yorumlara itibar etmeyip naklî müktesebatı öncelikle, tefsir ilminin fıkıh ilmine göre daha geç dönemde tedvin edilmeye başlanmasına sebep olduğu söylenebilir.⁶¹ Bölgede halk nezdinde farklı dönemlerde farklı kıraatlerin hüsnü kabul görmüş olmasında da yine mezhebî unsurların etkili olduğu ifade edilebilir.⁶² Bu etkileşimin benzer bir vasatta Endülüs coğrafyasında da gerçekleşmiş olması, daha önce de ifade edildiği üzere Kayrevan'ın neredeyse bütün Kuzey Afrika ve Endülüs'ün ilim ve kültür müktesebatını kimi açılardan etkileyen merkez bir bölge⁶³ olduğu tezini destekler niteliktedir.

⁵⁴ Kendisi Ebû Ahmed es-Sâmîrî gibi Mısırlı âlimlerden kıraat okumuştur. Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/115; Ayrıca kendisi Talemenki'nin de hocalığını yapmış kurradandır. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale'l-tabakâti ve'l-a'sâr*, çev. Tayyar Altıkulaç (Beirut: er-Risâle, 1988), 215; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesse (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 2/132.

⁵⁵ Kendisi İbn Hayrûn'un öğrencisi olan Hevvârî'den kıraat okumuş ve Endülüs için önemini yeri geldikçe vurguladığımız II.Hakem'in taltifine mazhar olmuştur. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 1/143-144.

⁵⁶ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilê li Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 3/50.

⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, kendisinden bir şahsın üç yüz yılından sonra kıraat tedris ettiği bilgisini zikretmesi mezkûr şahsın bu yüzyılda yaşadığına işaret etmektedir. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/361; Kıraat okuduğu hocaları arasında Mısırlı Enmâtî ile Kayrevan'dan İbn Hayrûn isimleri dikkat çekmektedir. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilê li Kitâbi's-Sıla*, 3/139.

⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/550-551.

⁵⁹ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*, thk. Beşir el-Bükûş (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/450; Muhammed İbn Sahnûn, *Kitâbü âdâbi'l-müallimîn*, thk. Muhammed Abdü'l-Mevlâ (Cezayir: eş-Şerîketü'l-Vataniyye, 1981), 41; Sinan Tunç, *Mekkâ b. Ebî Tâlib ve Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 8; Birgül Bozkurt, “Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B)İlim ve Felsefe”, *Mukaddime* 8/2 (23 Kasım 2017), 303-329.

⁶⁰ Su'âd Aşkar, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî'l-Mağribi'l-aksâ* (Beirut: Dâru's-Selâm, 2010), 41; Muhammed b. Rızk Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî garbi İfrîkiyâ* (Riyad: Dâru İbnî'l-Cevzî, 2005), 1/497-499; İsmail Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 11.

⁶¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 164.

⁶² Geniş bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, “Kıraatların İntişarında Fıkıhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1998), 467-470.

⁶³ İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-arz*, 86-87; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 223-228; Zeytûn, *Kayrevân*, 73; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fî'l-Kayrevan*, 1/78; Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/11.

Bu kapsamda yine Kayrevan'ın siyasi ve ilmî açıdan önemli bir bölgesini teşkil eden Mehdiye'nin uzun bir dönem Fâtımîler'in merkezi ve propaganda üssü olması, bölgede Kelam ilminin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu ortam da Ebû Abdillâh el-Mâzerî (ö. 536/1141) gibi âlimlerin yetişmesine imkân tanıyan bir ortamı tevhit etmiştir. Süreç içerisinde bu hareketlilik es-Sadefî (ö. 514/1120), İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) gibi ulemânın da dikkatini celbeden ilmî bir müzakere ortamının teşekkülüne kapı aralamış görünmektedir.⁶⁴

Kayrevan'ın, sınırları içinde bulunduğu Tunus; bilgi birikimi ve tarihi ile kadim bir coğrafya, erken dönemin önde gelen Hristiyan merkezlerinden biri olmuştur.⁶⁵ Bu gerçeğe rağmen Kayrevan'ın, hilafet merkezinin fethedilen yerlerde izlediği iskân politikası⁶⁶ sebebiyle Tunus'un merkezi yerine, daha güneyde Müslüman Araplar tarafından kurulmuş şehirlerden biri olması önem arz etmektedir.⁶⁷ Bu çerçevede Kayrevan'ın, kuruluş sürecindeki ilmî ve sosyokültürel gelişim süreçlerinin de merkezî yönetim vasıtasıyla gerçekleşmiş olduğuna dair bazı emareler, bu bilinçli politikanın sonraki süreçte de devam ettiğinin delili olarak zikredilebilir. Zira hicrî ilk asırda Kayrevan da dâhil fethedilen coğrafyalarda ilimlerin teşekkül süreci çoğu zaman oralara gönderilen/gelen sahâbe ve tâbiînün şahsî gayretleriyle başlamıştır.⁶⁸

Söz konusu zaman diliminde ortaya konan bilinçli, etkili ve başarılı tebliğ faaliyetleri neticesinde İslâmiyet, Kayrevan'da yerli kabilelerin yanı sıra ehl-i kitaptan olan insanlara kadar yayılım göstermiş,⁶⁹ bölge, kısa bir zamanda tamamen İslâm kimliğine bürünmüş ve merkezî bir hüviyet kazanmıştır. Doğal olarak bu yeni durum öncelikli olarak bölge insanına verilmesi gereken dinî eğitim ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Merkezî yönetim ise Kayrevan'a yönlendirdiği sahâbî ve tabîilerin özverili gayretleriyle bu sorunu çözme yoluna gitmiştir.⁷⁰ Bizzat birincil kaynaktan beslenmiş bu özverili gayret sayesinde çok yönlü bir gelişim gösteren Kayrevan, kısa zaman zarfında İslâm ilim ve kültür medeniyetinin güçlü bir şekilde temsilini bulduğu odak bir merkez haline gelmiştir.⁷¹

Fetih esnasında ve sonrasında bölgeye intikal eden sahâbe ve tâbiînün başını çektiği eğitim-öğretim faaliyetleri; zamanla kurumsal bir boyut kazandırılmış olan "camii", *küttâb ribât*, ve *dâru'l-imâre* gibi sabit mekânlarda devam etmiştir.⁷² Nitekim bu yapılar bir taraftan şehrin yapılanmasına odak teşkil ederken diğer taraftan da ilk eğitimin verildiği İslâmî bir medeniyetin inşa süreçlerine de merkez ve kurumsal bir mekân görevini ifa etmiştir.⁷³ Kayrevan'da bu merkezî görünümün Ukbe b. Nâfi'nin şehri kurmaya başlaması akabinde *Kayrevan Camii* ve *dâru'l-imârenin* temellerini atmasıyla⁷⁴ şekillenmeye başladığı tespit olunabilir. Bu eğitim faaliyetlerinin ise ilk olarak Ukbe'nin ordusundaki on sekiz sahâbe⁷⁵ ve tâbiînün⁷⁶

⁶⁴ Yunus Ekin, "Endülüs Tefsir Geleneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 257.

⁶⁵ Nilgün Çöl, "Tunus'ta Erken İslam Döneminden Bir Örnek: Kayrevan Camii", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/3 (2002), 125.

⁶⁶ Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, 4/421; Söylemez, "Tahert", 10; Fethedilen yerlerde izlenen iskân politikası ve sâikleri için bk. Zeytûn, *Kayrevân*, 73.

⁶⁷ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dimeşk: Dâru'l-Hidâye, 2004), 2/28; Zeytûn, *Kayrevân*, 36; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/76; Afrika'da tesis edilen ilk İslâm şehirleri ve hususiyetleri için bk. Söylemez, "Tahert".

⁶⁸ M. Enes Topgöl, "Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (21 Ağustos 2017), 8.

⁶⁹ Abdullah, *el-Eseru's-siyâsiyyü li'l-ulemâ*, 11.

⁷⁰ Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/20; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/143; Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 2/515-523.

⁷¹ Heribert Busse, "Dört Raşid Halife ve İlk Fetih Dalgası", çev. Cem Zorlu, *İstem* 6 (2005), 293.

⁷² Debbâğ, Çıyas b. Ebî Şebîb'in: "Kayrevan'da biz çocukken küttâplarda eğitim görüyorduk. Sahâbeden Süfyan b. Vehb bize uğrar selam verirdi" rivayetini aktararak eğitim faaliyetlerinin bu mekânlarda çok erken dönemde ayrıca fonksiyonel şekilde görev icra ettiğine işaret etmiştir. Debbâğ, *Meâlimü'l-İmân*, 1/151; Ayrıca bk. Saîd Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât bi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 10-12.

⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 271, 337-340; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 2/346-354; Yûsuf b. Ahmed Havvâle, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi İfrîkiye münzû itmâmî'l-fethi ve hattâ muntesaifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Suudi Arabistan: Câmîatiü Ümmü'l-Kurâ, 2000), 1/201-250; Târîhî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/499; Halil Çil, "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dinî Araştırmalar* 12/35 (2009), 93.

⁷⁴ Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/20; Zeytûn, *Kayrevân*, 83/85; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/78.

⁷⁵ Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/20; Geniş bilgi için bk. Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/141-143.

gayretleriyle başladığı bilgisi ise dönemin hususiyetine dair önemli bir veri olarak kaydedilebilir.⁷⁷ Bu noktada sair ilimlerin yanı sıra Kayrevan bölgesi kıraat birikiminin de söz konusu sahâbe ve tâbiûnin arasında yer alan kurrânın tedris faaliyetleriyle hayatîyet kazandığı düşünüldüğünde söz konusu isimlerin, hususi önem arz ettiği ifade edilmelidir. Ancak bu isimlere ileride ayrıca değinilecektir.

Bu noktada bölgeye yönelik Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) İslâmî ilimlerin teşekkül sürecindeki takip ettiği politika ve gayretleri hususen zikredilmelidir.⁷⁸ Zira o, Kayrevan'a vali olarak İsmâil b. Ubeydullah b. Ebi'l-Mühacir'i (ö. 132/749)⁷⁹ görevlendirmiş, beraberinde "aşere heyeti"⁸⁰ olarak isimlendirilen tâbiünden on kişiyi de özellikle hadis⁸¹ ve Kur'an dersleri için göndermiştir. Bu sayede sonraki zaman diliminde Kayrevan bölgesindeki dinî eğitim/tedrisat "aşere heyeti" eliyle daha sistematik bir veçhe kazanmıştır. Vali İsmâil b. Ubeydullah'ın tutum ve davranışları sayesinde bölgede nüfus yönünden ağırlığı bulunan Berberîler gruplar hâlinde Müslüman olurken⁸² mezkûr heyetin gayretleriyle de hadis ve Kur'an/kıraat ilimlerinin temelleri atılmıştır.⁸³ Ayrıca İsmâil b. Ubeydullah ismini önemli kılan hususlardan biri de kendisinin Şam kıraat imamı olan İbn Âmir'in (ö. 118/736) önde gelen râvîlerinden⁸⁴ biri olmasıdır. Zira bu bilgiden hareketle hakkında teferruatlı bilgiye sahip olamadığımız Kayrevan'daki ilk dönem kıraat mükteşebatinin ne şekilde tezahür ettiği yönündeki⁸⁵ bazı temelli sorulara genel anlamda cevap üretebilme imkânına dikkat çekilmelidir. Nitekim İsmâil b. Ubeydullah'ın kimliği sayesinde "Niçin bölgede diğer ilimlere nazaran hadis ilmi ile beraber kıraat ilmi daha ön plana çıkmış görünmektedir?" şeklindeki önemli bir soru karşısında bölgeye ilk atanan valilerden birinin aynı zamanda İbn Âmir'in râvisi olan bir kıraat bilgini olmasından hareketle istidlali bir cevap üretebilmek mümkün görünmektedir.⁸⁶ Yine sözü geçen heyetin içinde yer alan Sa'd b. Mes'ûd et-Tüçbî'nin de Ebü'd-Derdâ'dan rivayette bulunduğu bilgisine⁸⁷ istinaden Ebû Mes'ûd'un bölgede Ebü'd-Derdâ kıraatını Kayrevanlılara öğrettiği iddiası⁸⁸ da cevap niteliği taşıyan bu tür değerlendirmelerden kabul edilebilir. Bu yeni durum ise bölgenin, hususen hicrî üçüncü asır itibarıyla İslâmî ilimler⁸⁹ sahasında çekim merkezi olmasının önünü açmıştır.⁹⁰ Bu sayede Kayrevan; Mağrib ve Endülüs coğrafyalarının fethindeki belirleyici fonksiyonunu İslâm ilim anlayışı ve medeniyetinin bölgedeki yayılımında da göstermiş merkezî bir üs hüviyeti kazanmıştır. Nitekim sonraki dönemde önemli bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelen Endülüs'ün ilk döneminde teşekkül eden ilmî mükteşebatin dahi ana membainin

⁷⁶ Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/143.

⁷⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/60-97; Bölgeye ilk giren sahabe ve sayıları hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed b. Ahmed b. Temim Ebü'l-Arab, *Tabakâtü ulemâi İfrîkiyye* (Lübnan: Dâru'l-Kitâb'l-Lübnânî, ts.), 16-18; Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/71-178.

⁷⁸ Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiyye ve'l- Mağrib*, 61.

⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*, 5/213.

⁸⁰ Şevât, *Medresetü'l-hadis fi'l-Kayrevân*, 2/515-523; Geniş bilgi için bk. Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti".

⁸¹ Mağrib bölgesinde hadis ilminin gelişim safahatı için bk. Şevât, *Medresetü'l-hadis fi'l-Kayrevân*; Ali Vasfi Kurt, *Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Hadis Kültürü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997).

⁸² Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiyye ve'l- Mağrib*, 61; Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/48; Abdullah, *el-Eseru's-siyâsiyyü li'l-ulemâ*, 11-12; Hind Şelebî, *el-Kirâatü bi İfrîkiyye mine'l-fethi ilâ müntesafî'l-karni'l-hâmis* (y.y.: ed-Dâru'l-Arabîyyetü'l-Kâtib, 1983), 132.

⁸³ Geniş bilgi için bk. Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/496-500.

⁸⁴ Ahmed b Ebî Ömer el-Enderâbî, *Kirâatü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn bi-rivâyeti'r-ruvâti'l-meşhûrîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 81; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/115-116; Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/308-310.

⁸⁵ Abdülhâdî Hamîtü, *Kirâatü'l-İmam Nâfi' inde'l-Mağârib min rivâyeti Ebî Saîd Verş* (Rabat: Menşûrâtü Vizârâti'l-Evkâf, 2003), 1/78-85; Abdülhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 27-28; Alaaddin Salihoglu, "Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kirâati ve On Tarîki", *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (2023), 330.

⁸⁶ Hamîtü, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/78-85; Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 27-28; Salihoglu, "Nâfi' Kirâati", 330.

⁸⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/102.

⁸⁸ Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti", 251.

⁸⁹ Abdullah, *el-Eseru's-siyâsiyyü li'l-ulemâ*, 12.

⁹⁰ Ukbe b. Nâfi'nin Kayrevan'ı tesis ederken "Ya Rab! Kayrevan'ı ilim, fıkıh ve sana itaat eden insanlarla doldur. Orayı senin dinini yücelten, küfrü alçaltan bir şehir kıl." diye dua ettiği rivayet edilmiştir. Bk. Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiyye ve'l- Mağrib*, 41; Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/23; Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/7; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/77.

belli bir dönem bölgenin her açıdan örnek alınan en büyük şehri Kayrevan olduğuna dair tespitler önem arz etmektedir.⁹¹

Yaşanan bu ilmî atılımda ise Kayrevan'da teşekkül etmeye başlayan ilmî ortamla birlikte doğudaki Medine, Mısır, Kûfe, Basra, Şam gibi daha köklü ilim merkezlerine ilmî seyahat gerçekleştirerek tahsil ettikleri ilmî birikimi yeniden kendi bölgelerine taşıyan bölge ulemâsından öncü isimlerin etkisi önem arz etmektedir.⁹² Hanefî ve Mâlikî fıkıh ekollerinin bölgede yayılım göstermesinde de hatırı sayılır katkıları olan İbn Ziyâd (ö. 183/799), Esed b. Fûrât (ö. 213/828), İbn Sahnûn (ö. 256/870) gibi isimler bu âlimlerden bazıları olarak zikredilebilir.⁹³ Sayılan bu isimlerin Hanefî ve Mâlikî fıkıh ekollerinin bölgede yayılım göstermesindeki etkileri sadedinde konumuz veçhesinden daha sonra detayıyla aktarılacak şu önemli tespitin bu aşamada zikredilmesi önemlidir: Ulaşabildiğimiz veriler temelinde ifade edilecek olursa mezkûr isimlerin bölgedeki fıkıh mezhebi tercihinin etkisi olduğu kadar kıraat tercihlerine dolayısıyla kıraat ilminin teşekkül sürecine de tesirleri söz konusudur.

Ağlebîler döneminde ise başkent Kayrevan, özellikle dinî ve edebî ilimler sahasındaki gelişmelerle temayüz etmiş, Sicilya ve Endülüs'ten gelen öğrenciler burada elde ettikleri ilmî birikimi ülkelerine taşımışlardır.⁹⁴ Bu dönemde özellikle matematik, felsefe, tıp ve astronomi alanında yetişen bilim adamları dikkat çekmektedir.⁹⁵ Nitekim aynı dönemlerde hüküm süren Kayrevan emiri II. İbrâhim (ö. 289/902) Bağdat'taki "Beytü'l-hikme"yi örnek alarak merkez şehir Rakkâde'de bir kütüphane ve araştırma merkezi inşa ettirmiştir. Onun bu aşamada tanınmış bazı Bağdatlı âlimleri buraya davet ettiğine dair bilgiler dönemin ilmî açıdan ulaştığı seviye hakkında yeterince bilgi sunacak bir gelişme olarak değerlendirilebilir.⁹⁶

Bölgedeki ilmî ve entelektüel seviyenin, daha önce de ifade edildiği üzere Ağlebîler sonrasında kurulan Fâtımîler döneminde de Hâkim Biemrillâh'ın hilafeti zamanındaki baskı ve şiddet ortamının olumsuz etkilerine rağmen kısmen de olsa devam ettiği söylenebilir. Bu zaman zarfında yoğun eser telif faaliyetlerinin Kayrevan'da erken dönemle birlikte kütüphane kültürünün de teşekkül etmesine zemin hazırladığı ifade edilebilir.⁹⁷ Bu bağlamda günümüz itibarıyla Kayrevan'ın elli binden fazla el yazması kitap ile dünyanın en büyük yazma eser koleksiyonlarından birine sahip olması⁹⁸ ilgili coğrafyanın ilmî geleneğinin ne denli kadim ve zengin olduğu hakkında fikir sunabilecek bir bilgi olarak gündeme getirilebilir.

Bu minvalde şu önemli tespiti de dile getirmek gerekmektedir: Kayrevan'daki ilmî ve entelektüel hayatın serencamı, bölgede hüküm süren devletlere paralel şekilde ortaya konulabilirken, aynı durumun Mehdiye bölgesi için de söz konusu olduğunu söyleyebilmek pek imkân dâhilinde gözükmemektedir. Bunda ise kanaatimizce uzun sayılabilecek bir dönem (915-1048) Fâtımîlerin idaresinde kalan mezkûr bölgenin fizikî konumunun⁹⁹ da etkisiyle dış dünyayla etkileşiminin sınırlı kalmasının önemli bir etken olarak zikredilebileceği tespit edilebilir.

⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 223-228; İbn Havkal, *Kitâbü sûrati'l-arz*, 86-87; Zeytûn, *Kayrevân*, 73; Debbâğ, Ukbe b. Nâfî tarafından yaptırılan Kayrevan Ulu Camii (Sîdî Ukbe Camii)'nin kiblesinin tayinindeki rivayetleri zikrettikten sonra Mağrib bölgesinde yapılan tüm mescitlerin kible tayininde Kayrevan Ulu Camii'nin kiblesinin ölçü alındığını vurgulayarak Kayrevan'ın merkezi konumuna dikkat çekmiştir. Bk. Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/11; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/78.

⁹² İbrahim el-Abîdî bu durumu şu cümlelerle tasvir etmektedir. Doğunun ilmî zenginliğine karşın Kayrevan bu yönüyle fakir durumda idi. Bu da bölgedeki ilim sevdalılarının türlü zahmete katlanma pahasına bu ilim pınarından içmek için Doğuya ilmî rihleler gerçekleştirmelerine vesile olmuştur. Sonuçta bu rihleler vasıtasıyla Doğunun ilmî gelişmişliği Kayrevan bölgesine taşınmıştır. İbrahim el-Abîdî *et-Tevzirî, Târîhu't-terbiyyeti bi Tûnis* (Tunus: y.y., ts.), 1/145.

⁹³ Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/164.

⁹⁴ Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/188.

⁹⁵ Tevzirî, *Târîhu't-terbiyyeti bi Tûnis*, 1/161.

⁹⁶ Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*, 1/156.

⁹⁷ Tunç, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, 7.

⁹⁸ <https://www.memleket.com.tr/tika-tunusun-kayrevan-kentindeki-tarihi-belgeleri-restore-edecek-1960798h.htm>

⁹⁹ İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-arz*, 73; Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 321-322.

Sonuç olarak hicrî beşinci asır itibariyle bölgede sahâbe ve tâbiîn'in ilk ders halkalarında tedrisine başladıkları İslâmî ilimlerden özellikle tefsir, kıraat, hadis,¹⁰⁰ fıkıh,¹⁰¹ kelam¹⁰² ve dil¹⁰³ ilimleri sahasında hatırı sayılır bir birikimin teşekkül ettiği ifade edilebilir.¹⁰⁴

4. Kıraat İlminin Kayrevan'a Girişi ve Gelişim Süreci

Kıraat faaliyetlerinin henüz erken dönem olan hicrî ikinci asırda başladığı Kayrevan'ın, rivayet bakımından birincil kaynak durumunda kabul edilen sahâbe ve tâbiîn gibi bir nesil ile mülaki olduğu¹⁰⁵ hatırlandığında Endülüs gibi sair coğrafyalara nispetle daha avantajlı kabul edilmesi kaçınılmazdır. Ancak söz konusu bölgenin, geride de ifade edildiği üzere Şîî, Hâricî, İbâzî vb. oluşumlar arasında cereyan eden mücadeleler neticesinde istikrarsız ve kaotik süreçlere şahitlik etmesi sebebiyle Endülüs kıraat ekolünün gölgesinde kaldığı ifade edilmelidir. Dahası söz konusu istikrarsız süreçler, bölgedeki kıraat ilmi tarihine dair bazı temelli soruların da cevap bulmasını zorlaştırmaktadır. Yine bu çerçevede Kayrevan'daki kıraat ve rivayetlerin değişkenliği hususunun, kesin ve net bir tarih aralığıyla ortaya konulamayan, aksine zamana yayılan bir süreçle izah edilebileceği anlaşılmaktadır.

Yapılan okumalar neticesinde bahse konu bölgedeki kıraat ilminin teşekkül sürecinin; *serbest dönem*, *mezhep temelli dönem* ve *tasnif temelli dönem* olmak üzere üç evreyle değerlendirilmesinin konunun tavrında önemli olduğu anlaşılmıştır. Çalışmanın bu aşamasında ilgili dönemler ayrı başlıklarla incelenerek konu detaylandırılacaktır.

4.1. Serbest Dönem: Sahâbe ve Tâbiîn ile Başlayan Süreç

Bu başlık altında ortaya konacak tespitlere temel teşkil edecek iki husus söz konusudur: Bunlardan ilki Kayrevan'ın fethi esnasında bölgeye intikal edip buradaki Kur'an ve kıraat eğitiminde de kurucu rolü üstlenen sahâbe-tâbiîn âlimlerinin yadsınamaz katkıları, ikincisi ise sözü edilen sahâbe ya da tâbiîn'in şifahî şekilde naklettikleri kıraat farklılıklarının yazılı kaydını da sağlayan şahsî mushaflarının varlığı bilgisidir. Bu iki esas üzerinden şekillenen erken dönem kıraat tedris faaliyetlerinin, bölge insanının herhangi bir kritere tabi tutmaksızın hocasının kıraatini okumasına imkân tanıyan bir esnekliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Mezkûr esnekliğin dile taşınabilmesi adına ilgili sürecin "serbest dönem" şeklinde ifade edilmesi uygun görülmüştür.

Hiz. Osman'ın hilafeti döneminde Kayrevan'ın fethi hususunda vazifelendirilen Abdullah b. Ebî Serh'in ordusunda yer alan bir grup kurrâ ile başlayan bölgedeki Kur'an eğitimi, Ukbe b. Nâfi' komutasındaki ikinci fetih hareketinde de özellikle yirmi beş sahâbe-tâbiîn ile devam etmiştir.¹⁰⁶ Bu istatistikî rakamların, bölgeye dair çalışmalarıyla tanınan Şevât'ın da dile getirdiği üzere ordu içinde sahâbe ve tâbiînden çok sayıda kurrânın mevcudiyetine işaret ettiği söylenebilir.¹⁰⁷

Bunların arasında, tâbiînden Yezîd b. Ebî Mansûr'un babası sahâbî Ebû Mansûr el-Fârisî ismi önem arz etmektedir. Kendisi bölgenin fethi tamamlanması akabinde Kayrevan'da kalmış vefat edene dek Kur'an eğitimiyle iştigal etmiştir. Yine Abdullah b. Ebî Serh'in ordusunda Kayrevan'ın fethine dâhil olan ve uzun zaman bölgede tedris faaliyetleri yürüten Ebû Rişdîn (Ebû Reşîk) Haneş b. Abdillâh b. Amr es-

¹⁰⁰ Zeytûn, *Kayrevân*, 287; Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/174-179.

¹⁰¹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/179-184; Zeytûn, *Kayrevân*, 241.

¹⁰² Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/184-190; Hicâzî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevân*, 1/166.

¹⁰³ Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/192-195; Zeytûn, *Kayrevân*, 227-229, 295; Bölgedeki Arap dil bilimlerinin gelişim süreçleri için bk. Murat Tala, "Arap Dil Bilimlerinin Şark'tan Mısır, Kayravân ve Endülü's'e İntikali: Hicrî Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Asırlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/12 (2020), 239-276.

¹⁰⁴ Kayrevan'da cereyan eden İslâmî ilimlerin gelişim süreçleri hakkında geniş malumat için bk. Tevzirî, *Târîhu't-terbiyyeti bi Tûnis; Hicâzî, et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevân*; Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*; Zeytûn, *Kayrevân*.

¹⁰⁵ Debbâğ, Hz. Peygamber'in ashâbından Süfyân b. Vehb'in ilim halkalarının olduğu mekanlara uğrayıp oradakilere selam verdiğini aktarır. Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/151.

¹⁰⁶ Debbâğ, *Meâlimü'l-îmân*, 1/7.

¹⁰⁷ Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân*, 1/169.

San'ânî, tâbiünden olan diğer bir önemli isimdir.¹⁰⁸ Hassân b. Nu'mân'ın aynı gayeyle on üç kurrâyı görevlendirmesiyle devam eden süreç¹⁰⁹ Mûsâ b. Nusayr'ın yöre halkını Kur'an ve dil öğrenimi konusundaki teşvikleri ile ileri bir boyut kazanmıştır.¹¹⁰ Halife Ömer b. Abdülazîz'in bölge için görevlendirdiği "aşere heyeti"nin¹¹¹ içindeki kurrâ vasıtasıyla da Kur'an-kıraat eğitiminde net sonuçların alınmaya başlandığı bir seviyeye ulaşmıştır.¹¹²

Yapılan araştırma çerçevesinde Hz. Osman'ın istinsah ettirerek şehir merkezlerine gönderdiği "mesâhifü'l-emsâr"dan bir mushafın Kayrevan'a, ulaşıp ulaşmadığına dair bir bilgi tespit edilememiştir. Buna karşın sahâbe ve tâbiünün beraberinde ilgili bölgeye şahsî mushaflarıyla intikal ettiğine yönelik bilgiler ise kayıtlarla sabittir.¹¹³ Filhakika bunun da tabii bir durum olarak ortaya çıktığı ifade edilmelidir. Şöyle ki Mekkeliler Abdullah b. Sâib'in (ö. 70/689-90), Medineliler Zeyd b. Sabit'in (ö. 45/665 [?]), Basralılar Âmir b. Kays'ın (ö. 55/675), Kûfeliler Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 73/692 [?]), Şamlılar ise Muğîre b. Şihâb'ın (ö. 91/710) kıraat ve mushafına tâbi olmuştur.¹¹⁴ Ayrıca bu bölgelerde koleksiyonun dışında kalan mushafların da merkezi idare tarafından imha edilmesi emri verilmiştir.¹¹⁵ Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre ise Kayrevan'da tâbi olunması istenilen bir kurrâ sahâbe ve mushaf söz konusu olmamıştır.¹¹⁶ Aksine sürecin ilk fetihlerde ordu içinde yer alan sahâbe ve tâbiünün kişisel gayretleriyle devam ettiği, öncesinde dile getirilmişti. Bu durum da hicrî ilk iki asrı¹¹⁷ kapsayan zaman diliminde bölgede diğer yerlere nisbetle farklı mushaf ve kıraatlerin dikkate alınarak okunmasına ve bu farklılıkların toplum tabanına kadar yayılmasına sebep olmuş görünmektedir.¹¹⁸ Aynı şekilde İbn Ebî Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 316/928); bölgede yaşamış Abdurrahman b. el-Esved'den (ö. 99/717) naklettiği Hz. Ömer mushafında kayıtlı Fâtîha sûresindeki kıraat ihtilaflarına dair rivayetler, bölgedeki mevcut durum hakkında ipucu sunan önemli bir bilgi olarak değerlendirilebilir.¹¹⁹ Ayrıca bölgenin kıraat tarihini inceleme konusu yaptığı çalışmasında Ebâh, Kayrevan'daki kıraat çeşitliliğinin hicrî ikinci asır itibarıyla bölgenin önde gelen âlimlerinden Behlül b. Râşid, Abdullah b. Ebî Hassân ve Muâviye b. Samâdih (ö. 225/840) gibi isimler vesilesiyle kendisini gösterdiğini ifade etmektedir.¹²⁰ Kezâ İsmail Cerrahoğlu, Yahyâ b. Sellâm'ı inceleme konusu yaptığı çalışmasında, Sellâm'ın istifade ettiği müfessirlerden kimisinin kıraat ilminde de meşhur olduklarını özellikle vurgular.¹²¹ Cerrahoğlu'nun bu vurgu temelinde Sellâm'ın kullandığı "في قراءة عبد الله بن مسعود"، "في قراءة ابن عباس"، "في قراءة أبي بن كعب" gibi ifadelerin,¹²² mushaf sahibi bu isimlerin mushaflarının, Sellâm'ın kendisinde mevcut olduğu hissini uyandırdığını dile getirdiği

¹⁰⁸ Muhammed b. Ebû Abdillâh b. ebî Nasr el-Humeydî, *Cezvetü'l-müktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Misriyye, 1966), 202-203; Muhammed el-Muhtâr Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâât fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib* (y.y.: y.y., 2001), 187; Hamîtû, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/37; Ayrıca bk. Mehmet Ali Sönmez, "Haneş b. Abdullah", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/27-28.

¹⁰⁹ Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâât*, 187.

¹¹⁰ Mûsâ b. Nusayr'ın da aynı amaçla bölgeye on yedi kişiyi görevlendirdiği bilinmektedir. Merrâküşî, *el-Beyânü'l-Müğrib*, 1/42; Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâât*, 187; Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât*, 7-8; İlgili dönemde iki bölge arasındaki ilmî eğitimle görevlendirilen sahâbe ve tâbiîn hakkında değerlendirmeler için bk. İsmail Yiğit, "Meşrikiler", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/377-378.

¹¹¹ Sözü edilen heyette yer alan isimler için bk. Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti", 250-251.

¹¹² Aşere heyeti hakkında geniş bilgi için bk. Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye*, 126-147; Denebilir ki mezkûr coğrafyanın Kur'an eğitimine olan ilgisi ilk dönemden bilitibar toplumun her kesiminde kendisini hissettirmiş bu eğitimin aşamaları, usûl ve âdabının yanı sıra hoca-talebe ilişkisi ve fikhî boyutunun incelendiği eserler telif edilmiştir. Bk. İbn Sahnûn, *Kitâbü âdâbi'l-müallimîn*.

¹¹³ Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye*, 29, 33, 34, 41, 47; Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât*, 9; Ayrıca bk. Hamîtû, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/60-61.

¹¹⁴ Subhî Sâlih, *el-Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-malâyîn, 1977), 86; Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân* (Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/403-404.

¹¹⁵ Kâdî Ebû Bekr el-Mâlikî İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım fi tahkiki mevâkifi's-sahâbe ma'de vefâti'n-nebî* (Kahire: Mektebetü's-Sene, 1991), 84.

¹¹⁶ Bölgeye intikal eden ilk mushafın, Hz. Osman mushafından istinsah edilen Ukbe b. Nâfi'ye ait mushaf olduğu belirtilmiştir. Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât*, 8-9; Şahsî mushafların Kayrevan'a intikali ve süreçle ilgili malûmat için bk. Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye*, 47-93.

¹¹⁷ Şelebî, *el-Kirââtü bi İfrîkiye*, 103; Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâât*, 188.

¹¹⁸ İbn Sahnûn, *Kitâbü âdâbi'l-müallimîn*, 82; Havvâle, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi İfrîkiye*, 1/408.

¹¹⁹ Ebû Bekr b. Ebî Dâvud es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abdüh (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 159-160.

¹²⁰ Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâât*, 188.

¹²¹ Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm*, 61.

¹²² Hind Şelebî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 1/53, 215, 256, 275, 280.

cümleleri¹²³ bölgedeki kıraat edebiyatına dair resmetmeye çalıştığımız fotoğrafı teyit sadedinde önemli bir veriyi tazammun etmektedir. Kıraat imamlarına ait kıraat ihtilaflarının da sistematik bir çerçevede ilmî seyahatlerle beraber süreç içerisinde bölgeye nakledilmesi, mevcut durumu bir adım daha ileri taşımış görünmektedir.¹²⁴ Bu yolculuklara, Abdullah b. Ebî Hassân'ın Irak'a gerçekleştirdiği ve kıraat imamlarından Kisâ ile mülâkî olduğu seyahati örnek olarak zikredilebilir.¹²⁵ Çalışmasında bu rihleyi özel olarak ele alan Ebâh, Hamza kıraatinin Kayrevan'a onun bu seyahati vasıtasıyla intikal ettiği ve yaygın hale geldiği ihtimalini zikretmektedir. Bu noktada Kayrevan'a yaptığı ilmî seyahat neticesinde buraya yerleşen, aynı zamanda Basra'da da Hasan-ı Basrî'den kıraat ahzetmiş Yahyâ b. Sellâm'ın, Şam'ın meşhur kurrâsından Ebû Süleyman en-Nahvî, *Sirâcü'l-Hüdâ* müellifi Ebü'l-Yesr eş-Şeybânî (ö. ??) vb.'nin bölgede teşekkül eden kıraat edebiyatına muhtemel katkıları, Ebah'ın dikkat çektiği ihtimali oldukça güçlendiren başka örnekler olarak özellikle zikredilmelidir.¹²⁶ Bu bağlamda konumuzla da irtibatlı olduğu açık olan önemli bir meseleyi hususen zikretmek gerekmektedir. Kayrevan'ın erken dönem müelliflerinden sayılabilecek İbn Sahnûn'un (ö. 256/870) "müstebşe"¹²⁷ olmamak kaydı şartıyla bölgede farklı kıraatlerin okunabildiğine ve bunda hiçbir sakınca görülmediğine vurgu yapmış olması,¹²⁸ mevcut kıraat birikimini tanımlamaya ve sınırlamaya dönük bir refleks olarak algılanabilir. Hatta tespitlerimize göre bu vurguya temel teşkil eden ifadedeki "müstebşe" tanımının bölgede cari olan kıraat çeşitlerinin tasnifine yönelik ilk kavramsal müdahale olarak değerlendirilmesi dahî imkân dâhilinde görünmektedir.

Henüz kavramsal düzeyde mütevâtir-şâzz ayrımı ortada yokken toplumun en alt kesimlerine kadar bu denli farklı kıraatlerin yayılım göstermiş olmasının, beraberinde birtakım sakıncalara ve tedirginliklere yol açtığı hususu, döneme dair bazı eserlerin satır aralarına yansımış görünmektedir. Nitekim Şelebî, mushafı istinsah eden komisyonda da yer almış Abdullah b. Zübeyr'in farklı kıraatlerin yaygınlaşmış olmasındaki rahatsızlığını¹²⁹ fark etmiş olsa gerek ki kıraat hususunda serbest hareket eden bölge insanını bir kıraat üzerine toplama konusundaki istekli tavrını gündeme getirmiştir.¹³⁰

Sonuç itibarıyla Kayrevan bölgesindeki erken dönem kıraat tedrisi -Şam merkezli İbn Âmir kıraati nispeten bir adım öne çıksa da- yöre insanının herhangi bir kriter gözetmeksizin rahle-i tedrisinde bulunduğu hocasının kıraatini okumasına imkân tanıyan bir esneklikle temayüz etmiştir. Bu sebeple hicrî ilk iki asrı kapsayan bu zaman dilimi *serbest dönem* şeklinde adlandırılmıştır. Sözü edilen bu esneklikten kaynaklı geniş kıraat edebiyatının tevhit ettiği mahzurlar da bu edebiyatın sınırlanmasına dönük hamlelerin de iyiden iyiye konuşulmaya başlanmasına sebep olmuştur.

4.2. Fıkhî Mezhep Tercihinin Etkili Olduğu Dönem: Hamza ve Nâfi' Kıraatinin Hüsn-ü Kabulü

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan bölgedeki kıraat çeşitliliğinin doğurduğu tedirginliğin hicrî ikinci asrın sonlarına dek devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak ilk iki asırda kendisini hissettiren söz konusu kıraat çeşitliliğine karşın bölgede özellikle İbn Âmir kıraatinin bir adım öne çıktığı gündeme getirilebilir. Nitekim ilgili dönemde Şam merkezli idarenin bölge için görevlendirdiği yönetici, âlim, kadı ve kâriflerin birçoğunun Şamlılardan müteşekkil olması, ister istemez Şam'a ait değerleri siyasî ve dinî hayatta baskın

¹²³ Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm*, 61.

¹²⁴ İbrahim el-Vâfi, *ed-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye bi'l-Mağrib fi'l-karnî'r-râbiî aşera el-hicrî* (Fas: Matbaatü'n-Necâhî'l-Cedîde-Dâru'l-Beyzâ, 1999), 37.

¹²⁵ Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kırâât*, 188.

¹²⁶ Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 188; Cerrahoğlu, *Yahyâ b. Sellâm*, 61.

¹²⁷ "Kötü", "çirkin" manaları için bk. Kadir Güneş, *el-Mü'cemü'l-'Arabî* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2015), 75; İlgili kavramın içinde zikredildiği cümle şu şekildedir: "ويلزمه أن يعلمهم ما علم من القراءة الحسنة وهو مقراً نافع ولا بأس إن أقرأهم لغيره إذا لم يكن مستتبشعاً" İbn Sahnûn, *Kitâbü âdâbi'l-müallimîn*, 82.

¹²⁸ İbn Sahnûn, *Kitâbü âdâbi'l-müallimîn*, 82 Burada İbn Sahnûn'un kullandığı "müstebşe" kelimesi dikkat çekmektedir. Henüz hicrî üçüncü asırda kıraat çeşitleri mütevâtir-şâzz-âhad-müddrec-mevdû şeklinde herhangi bir kavramsal boyutuyla tasnif edilmemişken İbn Sahnûn'un bu kavramı kullanması, kıraat çeşitliliğine alan açtığı hem de kıraat çeşitlerinin tasnifine dönük ilk girişim şeklinde yorumlanabilir.

¹²⁹ Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif*, 205.

¹³⁰ Şelebî, *el-Kırââtü bi İfrîkiye*, 106.

etkilere sahip birer unsur haline getirmiştir.¹³¹ Bu etki çerçevesinde aşere heyetinin başında bölgeye intikal eden aynı zamanda İbn Âmir'in râvilerinden İsmâil b. Ubeydullah, Sa'd b. Mes'ûd et-Tüçibî ve heyetteki diğer Şamlı kurrâ sebebiyle Şam merkezli İbn Âmir kıraatinin -Kayrevan bölgesinde belli düzeyde kalsa da- okunan bir kıraat vasfı kazandığı anlaşılmaktadır.¹³²

Bölgenin yönetiminde yer alan siyasi oluşumla toplumun kıraat kabulü/algısı arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Nitekim Şam merkezli idareyle birlikte Şam'da kabul görmüş kıraatlerin bölgeye intikali söz konusuysa daha sonra Kayrevan'ın idaresinin Bağdat merkezli Abbâsîler'e geçmesi yine sonraki süreçte Abbâsî halifesine bağlılığını ifade eden Hanefî idareye sahip Ağlebîler'in bölgede yönetimi ele alması yöre insanının hayatında Bağdat merkezli değerlerin baskın unsurlar olarak öne çıkmasına sebep olmuştur.¹³³ Nitekim Hamza kıraatinin Kayrevan'da hüsn-ü kabul görmesinde Hanefî mezhebini benimsemiş olan bölgedeki Ağlebîler hanedanlığı ile bir dönem Kûfe'de ikamet etmiş ve Hanefîlikle birlikte Hamza kıraatinin de Kayrevan'a intikalinde başat rolü bulunan Kayrevan kadısı Ebû Abdillâh Esed b. el-Furât b. Sinan el-Kayrevânî'nin (ö. 213/828)¹³⁴ etkisi olmuştur.¹³⁵ Sonuç olarak Hanefî mezhebinin bölgedeki baskın unsur halini almasına bağlı olarak, bu mezhebin imamının bağlı olduğu şehrin (Kûfe) kıraatini temsil eden Hamza kıraati de Kayrevan'da yayılım göstermiştir. Bu noktada özellikle bölgede kıraat disiplini de dâhil olmak üzere siyasi, dinî vb. meselelerde Sünnî halkın, farklı marjinal oluşumlara karşı konsolide olmasında, toplu ve daha kuvvetli refleks geliştirmesinde mezhep ve kıraatlerin intişarının beraberce bir araç olarak kullanıldığı gerçeğini hatırlamak önem arz etmektedir.¹³⁶

Ayrıca erken dönem Endülüs tarihçilerinden Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî el-Faradî'nin (ö. 403/1013); Kayrevan'da İmam Nâfi'nin belli bir dönem sadece havas ehline okunan bir kıraat olmaktan çıkıp toplumun geniş kesimlerince benimsenmesinden önce insanların, İmam Hamza'nın kıraatini okuduğunu vurgulamış olması konu özelinde hususen dikkat çekilmesi gereken bir bilgi olarak kaydedilmelidir. Keza Faradî'nin mezkûr bilgileri aktarırken istihdam ettiği "وكان الغالب علي قراءتهم" cümlesiyle de bölgede yer eden kıraat çeşitliliğine/birikimine işaret eden vurgusu önem arz etmektedir.¹³⁷ Hamza kıraatinin öne çıkması neticesinde denebilir ki halk nezdindeki kıraat çeşitliliğinden kaynaklı kurrâ nezdinde tedirginliğin bir nebze de olsa önüne geçilmiştir.

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken bir husus daha söz konusu edilebilir. İlgili kaynaklarda genel bir kabul olarak ifadesini bulan Ebû Hanîfe'nin kıraat ilmini İmam Âsım'dan okuduğu bilgisi¹³⁸ ile Hanefî mezhebiyle beraber bölgede Hamza kıraatinin yaygın hale geldiği tespiti tezat arz eden bir durum olarak algılanabilir. Ancak ilgili durum, bölgeye erken dönemde intikal eden İbn Furât'ın Kûfe'deki cârî kıraatlerden Hamza kıraatine vukufiyeti ile ilgili görünmektedir. Başka bir ifadeyle Hamza kıraatinin bölgeye intikali, bir tercih sonucu değil şartlar muvacehesinde doğal olarak gelişmiş bir durum olarak değerlendirilmelidir. Nitekim İbn Mücâhid *Kitâbü's-seb'a* adlı eserinin mukaddimesinde kıraatleri derleme işine girişmesindeki gerekçeleri dile getirirken yedi ihtiyarıyla neyi hedeflediğini detaylıca ifade ettiği kısımda konuya dair önem arz eden bilgi ve tercihin de yer vermiştir. Kûfe bölgesi için Hamza,

¹³¹ Salihoğlu, "Nâfi' Kirâati", 330.

¹³² Hamîtü, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/78-85; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mukrî et-Tilimsânî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-ratib*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 3/230; Keskin, "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti", 251.

¹³³ Ebû'l-Fadl b. Mûsâ el-Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. Abdülkadir es-Sahrâvî (el-Mağrib: Matbaatü Füdâle-el-Muhammediyye, 1970), 3/291-309; Hamîtü, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/96; Salihoğlu, "Nâfi' Kirâati", 331.

¹³⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 3/291-309; Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/366-367.

¹³⁵ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/257-258, 263; Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 365; Maşalı, "Kıraatların İntişarında Fikhî Mezhepler", 468.

¹³⁶ Maşalı, "Kıraatların İntişarında Fikhî Mezhepler", 467-470.

¹³⁷ Abdullah b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/112 Bölgedeki mevcut kıraat durumunun Nâfi' lehine değişmesinde kritik görev üstlenen İbn Hayrûn ileride ayrıca zikredilecektir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, çev. Tayyar Altukulaç (Beyrut: er-Risâle, 1988), 161; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-nihâye*, 2/217; Hâmîtü İmam Nâfi'yi konu edindiği ilgili çalışmasında Nâfi' kıraatinin bölgeye bu kadar geç dönemde gelmediğini iddia ederek bunun çok daha erken dönemlerde vuku bulduğuna dikkat çekmektedir. Bk. Hamîtü, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/153-142.

¹³⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercümeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb* (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriye, 1990), 59.

Âsım ve Kisâî'nin kıraatlerini ihtiyar eden İbn Mücâhid, bununla ilgili olarak Kûfe ehlinin azınlıkta kalan bir kısmının Âsım kıraatini; kahir ekseriyetinin ise Hamza b. Habîb ez-Zeyyât kıraatini tercih ettiğini vurgulamış dolayısıyla bölge ehli arasında baskın olan kıraatin Hamza kıraati olduğunu belirtmiştir.¹³⁹ Bu noktada geride ifade edildiği üzere Abbâsîler'in hilafet merkezi Bağdat'ta da Hamza kıraatinin hakim olduğunu bu tercihin aynı havzada yer alan Kûfe'ye de sirayet ettiğini hatırlamak konunun anlaşılması sadedinde önemli bir bilgi değeri taşımaktadır.

Sonraki dönemde Nâfi' kıraatinin bölgenin hemen tümünde hüsnü kabul görmüş¹⁴⁰ olması da bölgedeki kıraat ilmi tarihi açısından dikkat çekici bir durum olarak kaydedilmelidir. Konu özelinde zikredilmesi önem arz eden bir husus ise, bölgedeki ilmî gelişim sürecinde İmam Mâlik ve İmam Nâfi'nin ortak öğrencilerinin hatırı sayılır bir etkiye sahip oldukları bilgisidir.¹⁴¹ Sözü edilen etkide dikkat çeken ilk isimlerden biri Saklâb b. Ziyâd el-Hemedânî el-Kayrevânî'dir (ö. 193/808). Kendisi Medine'de İmam Mâlik'ten Mâlikî fikhını almış hüccet sahibi bir fakih olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda İmam Nâfi'den de kıraat ahzetmiş olan İbn Ziyâd, daha sonra bu kıraat merkezli verdiği eğitimle Mağrib bölgesi kıraat tedrisine katkı sunmuştur.¹⁴² Ayrıca bölgede Mâlikî mezhebinin intişarında yadsınamaz gayretleri bulunan Muhammed b. Sahnûn,¹⁴³ yine Nâfi' kıraatini bölgeye ilk nakledenlerden olup bizzat Nâfi'den kıraat ahzeden Ebû Abdірrahmân Abdullah b. Yezîd el-Mukrî (ö. ?), Kerdem b. Halid et-Tûnusî (ö. ?) ve Ebû Yahyâ Zekerîyya b. Yahyâ el-Vakkâr (ö. 254/868) isimlerini özellikle zikretmek gerekmektedir.¹⁴⁴ Bu isimlerden el-Vakkâr'ın öğrencilerinden olan Muhammed b. Bergûs el-Mukrî'nin (ö. 272/885) Kayrevan Ulu Camii'nde imamlık görevinin yanı sıra burada kıraat tedrisiyle iştiğal etmiş olduğu bilgisi¹⁴⁵ Nâfi' kıraatinin bölgedeki yayılımına dair önemli bir veri olarak kaydedilmelidir. Sonuç itibarıyla mezkûr âlimler vasıtasıyla Mâlikî mezhebiyle beraber Nâfi' kıraatinin de bölgeye intikal ettiği, Mâlikîliğin etkin olduğu dönemlerde ise bahse konu kıraatin de bu etkiye paralel bir şekilde intişar ettiği¹⁴⁶ tespiti yapılabilir.

Bu aşamada Muhammed b. Ömer b. Hayrûn Ebû Abdullah el-Endelüsî (ö. 306/919)¹⁴⁷ ismine özellikle dikkat çekmek gerektiği ifade edilmelidir. Kendisi Endülüslü olmasına karşın Mısır'da Verş'in tariki olan Ezrak'ın öğrencilerinden; Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Enmâtî el-Mısırî (ö. hicrî üçüncü asrın sonları – dördüncü asrın başları ?),¹⁴⁸ Ebû'l-Hasen İsmâil b. Abdullah b. Amr b. Saîd b. Abdullah el-Mısırî en-Nehhâs (ö. 280'ler/894 sonrası),¹⁴⁹ Ebû Bekir Abdullah b. Mâlik b. Abdullah b. Yûsuf b. Seyf et-Tücîbî el-Mısırî (ö. 307/919-920),¹⁵⁰ gibi önde gelen kurrâdan kıraat okumuş, geri döndüğü Kayrevan'da bu kıraati okutarak yayılmasına ciddi anlamda katkı sağlayan isim olarak tarihe geçmiştir.¹⁵¹ İbnü'l-Cezerî, İbn Hayrûn hakkında Ebû Amr ed-Dânî'den naklen şu bilgileri aktarmaktadır:

“Muhammed b. Hayrûn, Nâfi' kıraatinin Verş rivayetinde bir imamdır. O, Kayrevan'a yerleşmiş ve burada mevzubahis rivayeti okutmuştur. Verş rivayetine karşı aşırı hassas olmasıyla tanınır.

¹³⁹ İbn Mücâhid'in Mekke, Medine, Basra ve Şam bölgeleri için birer imam ihtiyar etmişken Kûfe bölgesi için üç ihtiyarda bulunması bölgedeki kıraat müktesebatını göstermesi açısından dikkat çekerken diğer taraftan Endülüs bölgesinden ilk kıraat rihlelerinin bu bölgeye yapılmasındaki saikleri hakkında da fikir sunması açısından önem arz etmektedir. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevki Dayf (Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.), 70-71.

¹⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 2/112; Zeytûn, *Kayrevân*, 288.

¹⁴¹ Hamîtü, *Kırâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/143; Bu isimler için de ayrıca bk. Nebîl b. Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *İlmü'l-Kirâât: Neş'etuhû-etoâruhû-eseruhû fi'ulûmi's-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000), 274-275.

¹⁴² Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/92.

¹⁴³ Bu öğrencileri arasında özellikle hem İmam Mâlik hem de İmam Nâfi'ye öğrencilik yapmış Saklâb b. Ziyâd el-Hemedânî el-Kayrevânî ile bölgede Mâlikî mezhebinin tutulması ve yayılmasında hususi gayretleri bulunan Muhammed b. Sahnûn'u zikretmek gerekmektedir. Muhammed b. Ömer b. Ali İbn Sâlim Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye* (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/92; Konu hakkında geniş bilgi için bk. Şelebî, *el-Kirâatü bi İfrîkiye*, 216-225.

¹⁴⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 4/36; Şelebî, *el-Kirâatü bi İfrîkiye*, 223.

¹⁴⁵ Salihoğlu, “Nâfi' Kirâati”, 332.

¹⁴⁶ Maşalı, “Kıraatların İntişarında Fikhî Mezhepler”, 467-470.

¹⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, 1/288; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 160.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 2/146-147.

¹⁴⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 134.

¹⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1/445.

¹⁵¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, 2/112; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 160-161; Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kirâât*, 189.

Öğrencileri de onun ilgili rivayet hususundaki aynı yöntemini devam ettirmişlerdir. Bu âlim, Nâfi' kıraatini Kayrevan'a getiren kişidir. Öncesinde bölge insanının ekserisi Hamza kıraatini tercih etmişken Nâfi' kıraatini ise ancak havas ehli okumaktaydı. Bu âlim Kayrevan'a intikal ettikten sonra burada büyük bir itibar görmüş, birçok farklı bölge kurrâsı ondan istifade etmek için seyahat gerçekleştirmişti."¹⁵²

Kanaatimizce mezkûr kıraatin belli bir dönem sonra bölgede okunan yegâne kıraat haline gelmesinin sebepleri çerçevesinde şu tespitler yapılabilir:

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken ilk husus; İmam Mâlik ile İmam Nâfi' arasındaki hoca-talebe ilişkisinin varlığıdır. Zira İmam Nâfi', İmam Mâlik'ten hadis dersleri alırken İmam Mâlik ise İmam Nâfi''den kıraat rivayetlerini ahzettiği.¹⁵³ Her iki âlimin de Mescid-i Nebevî'de kendi ders halkalarının olduğu bilgisi aralarındaki saygıyı ve hukuku göstermesi açısından önemli bir veridir. Bu ve benzeri verilerden hareketle her iki âlimin ders halkasının temel teşkil ettiği verimli tedris ortamının Hicaz'ı, pek çok yerden olduğu gibi Kayrevan'dan da gerçekleşen rihlelerin çekim merkezi haline getirdiği söylenebilir.¹⁵⁴

Konu dâhilinde atıf yapılması gerektiği düşünülen bir diğer olgu da süreç içerisinde Mâlikî mezhebinin, toplumun çoğunluğunun dikkate aldığı ve itibar ettiği bir odak mezhep haline gelmesidir. Zira mezhebî çekişmelerin bir baskı ortamına dönüştüğü süreçte özellikle bölgedeki Sünnî kesim Mâlikî mezhebine mensup âlimlerin etrafında toplanmış, bu durum doğal olarak İmam Mâlik'in de kıraatini ahzettiği İmam Nâfi' kıraatinin bölgede hâkim kıraat olmasına önemli bir katkı sağlamıştır.¹⁵⁵

Konuya nihayet vermeden bir meseleyi daha gündeme getirmek meselenin tavsifi noktasında yerinde olacaktır. Kıraatinin yedi kıraate denk, hatta daha üstün olduğu şeklinde tavsif edildiği Ebû Câ'fer,¹⁵⁶ kıraatte Nâfi''nin hocası olduğu¹⁵⁷ gibi İmam Mâlik'in de hal-i hayatını geçirdiği Medine'nin önemli kıraat imamlarından biridir. Bu durum; "Kayrevan bölgesinde niçin Ebû Ca'fer'in kıraati değil de Nâfi' kıraati yayılım göstermiştir?" gibi önemli bir soruyu gündeme getirebilir. Bu soruya cevap sadedinde ise Ebû Ca'fer'in kıdemine karşın mezkûr isimlerden daha erken dönemde ve henüz mezhepler teşekkül etmeden vefat etmiş olmasının etkisi kuvvetle muhtemeldir. Nitekim süreç içerisinde İbn Mücâhid'in yedili tasnifi de dâhil Nâfi''nin Medine'nin kıraat imamı olarak öne çıkmasının, İmam Mâlik'le Nâfi''nin aynı dönemde yaşayıp aralarında hoca talebe ilişkisinin¹⁵⁸ etkili olduğu ön görülebilir.

Her bölgenin kendi kıraat imamlarıyla anılır olmaya başlamasıyla beraber İfrîkiye'de bu anlamda iki ismin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki Kûfe kıraat imamı Hamza¹⁵⁹ diğeri ise Medîne kıraat imamı Nâfi''dir.¹⁶⁰ Özellikle hicrî üçüncü asrın ikinci yarısına kadar Kayrevan'da Hamza kıraatinin yaygın olarak tilavet edilmiş olması, orada yönetimin de benimsemiş olduğu Hanefî mezhebinin aynı döneme kadar baskın mezhep haline gelmesiyle ilişkili görünmektedir.¹⁶¹ Burada dikkat çeken husus ise

¹⁵² İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 2/217.

¹⁵³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/36, 105, 172.

¹⁵⁴ Hamîdî, *Kırâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/122.

¹⁵⁵ Salihoğlu, Nâfi' kıraatinin Mağrib ve Kuzey Afrika'da tercih edilme sebeplerini; Mağribli ulemânın Hicaz bölgesine gerçekleştirdiği rihleler, Mağrib ve Hicaz arasındaki yaşam tarzındaki benzerlik, İmam Mâlik ile İmam Nâfi' arasındaki ilişki, iki imamın ortak öğrencileri, siyasi iktidar desteği, Mağriblilerin Meşrikilerden farklılaşma arzusu olmak üzere altı başlıkla ele almıştır. Bk. Salihoğlu, "Nâfi' Kırâati", 338-341.

¹⁵⁶ Ebû Hayyân'ın İbn Mücâhid'in yedili tasnifine dönük sert eleştirileri özellikle Ya'kûb el-Hadramî ve Ebû Ca'fer etrafında şekillenmiştir. O, yedili tasnif içerisinde Ebû Ca'fer'in de yer alması gerektiğini zira kıraatini İbn Abbâs'tan ahzettiğini, tâbiünun büyüklerinden olmasının yanı sıra İmam Nâfi''nin de hocalığını yaptığını ve senedinin direkt Hz. Peygamber'e ulaşmış Arap olması sebebiyle kıraatinde hata yapmayacağını iddia etmiştir. Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l- İlmîyye, ts.), 1/37-38, 43.

¹⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/41; Ahmed Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfu fudâlâ'l-beşer bi'l-kırâati'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mihra (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2006), 7.

¹⁵⁸ Ebû'l-Fadl el-Gâzî İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*, thk. Abdülkadir es-Sahrâvi (el-Mağrib: Matbaatü Füdâle-el-Muhammediyye, 1970), 2/36, 105, 172.

¹⁵⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/111; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8.

¹⁶⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 54; Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman ed-Dânî, *et-Teyisir fi'l-kırâati's-seb'*, thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şağdelî (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2015), 85; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/107; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8.

¹⁶¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/66; Zeytûn, *Kayrevân*, 288.

belli kesimlerce kıraatinin çokça eleştirilmesine karşın¹⁶² Kûfe kıraat imamı arasında Hamza kıraatinin belli bir dönem toplum tarafından hüsn-ü kabul görmüş olmasıdır. Kanaatimizce; mezhebin kurucu imamı İmam-ı Âzam'ın da çağdaşı olan (156/773-150/767) Hamza'nın kıraatini benimsemiş olmasının da muhtemel tesiriyle daha önce de ifade edildiği üzere Hanefî mezhebini Kayrevan'a taşıyıp yayılmasını sağlayan Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) bölgede Hamza kıraatinin intişarındaki etkisi de büyük olsa gerektir.¹⁶³

Konuyu nihayete erdirmeden biraz önce gündeme getirilen önemli soruya cevap arayan bir çalışmanın tespitine de atıf yapmak önem arz etmektedir. Şöyle ki kıraat ve mezhep ilişkisine dair kaleme aldığı önemli çalışmasında Maşalı da bu soruya cevap aramış ve İmam Mâlik'in talebeleri Ali b. Ziyâd (ö. 183/799) ve Behlûl b. Râşid gibi isimlerden Mâlikî mezhebini almış olan İbn Sahnûn'un kaleme aldığı *Âdâbü'l-müallimîn* adlı eserinde Nâfi' kıraatinin üstünlüğünü ve sünnet olduğunu¹⁶⁴ vurguladığı kısma atfen ilgili durumu, İmam Mâlik'in İmam Nâfi' kıraatini tercih etmesiyle açıklamıştır.¹⁶⁵ Bu açıklamaya, teyit sadedinde şu tespiti de eklemek mümkün görünmektedir: Bu birliktelikte iki âlim indinde de karşılık bulduğu ifade edilebilecek lehçesel müşareketin de etkili olduğu ön görülebilir. Zira bazı çalışmalarda Nâfi'nin bölgede yaygın olan Verş rivayetinde¹⁶⁶ cari olan hemzelerin teshîl ve ibdâl ile okunması vb. gibi lehçe temelli edâ ihtilafları hususunda İmam Mâlik de muvafakat ettiği aksi durumu yani hemzelerin tahkikle okunmasını kerih gördüğüne dair bazı tespitler söz konudur.¹⁶⁷

4.3. Tasnif Temelli Dönem: Yedili Tasnifin Bölgeye İntikali

Kayrevan'da sözü geçen mezhebî, siyasi çekişmelerin etkisiyle ilmî hayatta kendisini gösteren durağanlığı aşabilmek adına varlık kazandığı anlaşılın ilmî seyahatler bu dönemde dikkat çeken faaliyetler olarak adından söz ettirmektedir. Bu rihlelerin şüphesiz ilk adreslerinden biri de fethedildiği dönemden itibaren gerek idârî gerek coğrafi gerekse ilmî anlamda Kayrevan'la güçlü aynı zamanda kadim bağları olan Mısır olmuştur. Mısır bu yönüyle sadece Kayrevan'dan değil Endülüs ve sair İslâm beldelerinden de gerçekleştirilen amaçlı seyahatlerin önemli duraklarından biri olagelmıştır.¹⁶⁸ Konuya dair yapılan bazı çalışmaların tespitine göre de; İmam Mâlik ve İmam Nâfi' gibi önemli isimlerin marifetiyle belli dönemlerde ilmî rihlelerin merkezinde yer alan Hicaz; daha sonraları yerini, mezkûr isimlerin öğrencilerinin yeni ikametgâhı olması sebebiyle Mısır'a bırakmış, hatta Mısır belli dönemlerde ilim yolculuklarının merkez istikametlerinden biri haline gelmiştir.¹⁶⁹

Bununla birlikte Mısır'ın hac yolculuğu geçiş güzergâhında bulunmasının ötesinde Endülüs kıraat birikiminin teşekkülünde de başı çeken bir ilim merkezi hüviyetini taşıdığını tespit etmek önem arz etmektedir.¹⁷⁰ Nitekim Mısır; vüsatlı bir kıraat müktesebatını¹⁷¹ nesilden nesile aktaran seçkin üstadları barındırması sebebiyle¹⁷² yakın coğrafyalar başta olmak üzere sair bölgelerdeki kurrâ için önemli bir

¹⁶² Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/511-513.

¹⁶³ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/257-258, 263; Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye*, 365; Geniş bilgi için bk. Maşalı, "Kıraatların İntişarında Fikhî Mezhepler", 467-470.

¹⁶⁴ Mezkûr sünnetten kastın hadis literatüründe Hz. Peygamber'in fiillerine buradaki manasıyla kıraatine denk gelen anlamı değil halk arasında İmam Nâfi' kıraat vechlerinin yaygın olması bakımından toplumun geneli tarafından takip edilen kıraat Usûlleri anlamındadır. Arâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât*, 13.

¹⁶⁵ Maşalı, "Kıraatların İntişarında Fikhî Mezhepler", 470.

¹⁶⁶ Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik*, 4/44; Verş kıraatını öncülleyen bu durum kıraat eğitiminde de görülmektedir. Zira kıraat okumak isteyen bir öğrenci önce Verş kıraatını sonrasında ise Kalûn, İbn Kesîr, Ebû Amr ve Hamzâ şeklinde bir sıralamayla eğitimini tamamlardı. İrâb, *el-Kurrâ ve'l-kirâât*, 11.

¹⁶⁷ Muhammed b. et-Tâhûr İbn Âşûr, *Tahrîru'l-ma'ne's-sedîd ve tenvîrü'l-'akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusîyye, 1984), 1/62.

¹⁶⁸ Geniş bilgi için bk. Nur Kübra Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁶⁹ Hamîtû, *Kirâatü'l-İmam Nâfi'*, 1/143; Bu isimler için de ayrıca bk. Âlu İsmail, *İlmü'l-Kirâat*, 274-275.

¹⁷⁰ Havvâle, *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fi İfrîkiye*, 1/120.

¹⁷¹ Demirci, *Kıraat İlmi*, 70-76.

¹⁷² Havvâle, *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fi İfrîkiye*, 1/137-139; Demirci, *Kıraat İlmi*, 80-120.

cazibe merkezi halini almıştır.¹⁷³ Bir coğrafyada baş gösteren ve ilmî inkişafı etkileyen problemler ve verimsiz bir ortam bazen başka bir coğrafya için olumlu bir gelişmeye zemin teşkil edebilir. Bu çerçevede Moğol istilası vb. problemlerin etkisiyle önceleri doğu bölgelerinde yer alan ilim merkezlerinin giderek mağrib coğrafyasında yani Mısır ve civarında temerküz etmiş olması bu türden bir hareketliliğin tarih sahnesine yansımış önemli örneklerinden biri olarak ifade edilebilir.¹⁷⁴ Bu bağlamda Mısır'ın Kayrevanlı İbn Süfyân, Ebû İmrân, Mekkî ve Mehdevî ile Endülüslü Dâni gibi kıraat ilmi tarihi açısından önem arz eden kurrâ üzerinde mühim bir etkiye sahip olduğu bilgisi, konumuz açısından da tekrardan hatırlanması gereken önemli bir veri niteliği taşımaktadır.¹⁷⁵

Siyasi-mezhebî çekişmeleri had safhada yaşayan Kayrevan'da ilmî anlamda baş gösteren verimsiz ortam ve gerilemenin kısa sürede aşılması olduğuna dair gözlemlenebilen bazı gelişmeler dikkat çekici bir durum olarak aktarılmalıdır. Nitekim beşinci asır itibarıyla kıraat ilmi alanında temayüz etmiş, tedris ve telifleriyle bu alana yön vermiş kıraat âlimlerinin faaliyetleri kayda geçirilmesi gereken bir durum olarak görülmektedir. Bu çerçevede Kayrevan'da İbn Hayrûn'un öğrencilerinden Ebû Bekr Yahyâ el-Hevvârî'den kıraat okumuş olan Muhammed el-Kâbisî¹⁷⁶ başta olmak üzere İbn Süfyân, Ebû İmrân (ö. 430/1039),¹⁷⁷ Mekkî, Mehdevî ve Ali b. Abdülganî el-Husrî¹⁷⁸ gibi isimlerin katkılarını özellikle zikretmek gerekir. Nitekim bu isimlerin Kayrevan'ın ilmî inkişafına katkı sağlayan müktesebatını özellikle Mekke, Bağdat ve Mısır gibi kıraat alanında köklü ilmî geleneğe sahip merkezlere gerçekleştirdikleri rihleler marifetiyle elde ettikleri biyografik kayıtlarıyla sabittir. Sayılan isimlerden bazılarının ilmî birikimlerini elde ettikleri merkezler özelinde Mısır'ın hususî yeri ve etkisi ise sabit ve açıktır.¹⁷⁹

Bu isimlerden Kayrevan'da sayısal tasnif çerçevesinde yedi kıraatin dikkate alınarak kaleme alınmış ilk eser olarak bilinen *el-Hâdî fi'l-kırââtî's-seb'*¹⁸⁰ın müellifi İbn Süfyân¹⁸¹ ile Mısır'da İbn Süfyân ile birlikte Mekkî'nin de kıraat ahzettığı¹⁸² Ebû't-Tayyib b. Galbûn'un (ö. 389/999) dolaylı etkisi özellikle anılmalıdır. İbn Galbûn, İbn Mücâhid'in sistematize ettiği yedili tasnifini yani kıraati seb'ayı esas alarak *Kitâbü'l-İrşâd fi ma'rifeti mezâhibi'l-kurrâî's-seb'a* adlı eserini telif eden kişidir. Ayrıca onun Mısır'da kıraat okutan önemli bir isim olduğuna hassaten dikkat çekilmelidir.¹⁸³ Çünkü hicrî üçüncü asırda dahi İbn Sahnûn'un ifadesiyle müstebşe' olmamak kaydıyla farklı kıraatlerin okunmasında hiçbir beis görülüyorken beşinci asırla birlikte İbn Mücâhid'in Bağdat'ta vücuda getirdiği yedi kıraat tasnifinin Mısır kanalıyla Kayrevan'a intikalinde ve yerleşmeye başlamasında bu iki müellifin ve eserlerinin etkisi kuvvetle muhtemeldir. Nitekim İbn Süfyân'ın söz konusu eserini daha sonra Mekkî'nin *et-Tebşıra fi'l-kırâât*¹⁸⁴ ve şerhi *el-Keşf 'an vüçûhi'l-kırââtî's-seb' ve 'lelihâ ve hüceihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ* ile Mehdevî'nin *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kurrâî's-seb'a* ve *Şerhu'l-Hidâye* adlı yedi kıraat özelinde kaleme aldıkları telifler takip etmiştir. Ebû İmrân

¹⁷³ Ayrıca konu hakkında geniş bilgi için bk. Hamîtü, *Kırâatü'l-İmâm Nâfi'*, 1/143; Başal, Endülüslü-Mısır coğrafyadaki mezhep aidiyetinin aynı paralalde şekillenmesini de Mısır'ın mezkûr coğrafyadan gerçekleştirilen ilmî rihlelerin en önemli uğrak yeri olmasındaki saikler arasında saymaktadır. Başal, *Endülüslü'te Kıraat İlimi*, 101.

¹⁷⁴ İlgili değerlendirme için bk. Maşalı, *Kıraat İlimi*, 65.

¹⁷⁵ Tayyar Altıkulaç, "İbn Süfyân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/362-363; Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebî Tâlib", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/575-576; Muhammed Süveysî, "Ebû İmrân el-Fâsî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/168-169; Abdurrahman Çetin, "Dâni", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/459-461; Mustafa ez-Zekkâf, *Uşûlü'l-kırâât* (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 91.

¹⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*, 17/158-160; Veledü Ebâh, *Târîhu'l-kırâât*, 189.

¹⁷⁷ Kendisi Fas doğumlu olmakla beraber daha sonra Kayrevan'a yerleşmiş orada talebe yetiştirmiştir. Bk. Humeydî, *Cezvetü'l-müktebis*, 141, 280, 365, 338; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/243.

¹⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1/550-551.

¹⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Maşalı, *Kıraat İlimi*, 67-72.

¹⁸⁰ Muhammed b. Süfyân el-Kayrevânî, *el-Hâdî fi'l-kırââtî's-seb'*, thk. Halid Hasen Ebû'n-Nücûd (Lübnan: Dâru'İbâdî'r-rahman-Dâru İbn Hazm, 2011).

¹⁸¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/263; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 212.

¹⁸² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 243; Humeydî, *Cezvetü'l-müktebis*, 351; İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 2/309.

¹⁸³ Ebû't-Tayyib b. Galbûn'den kıraat okumuş İbn Süfyân, Talemenki ve Mekkî gibi önemli âlimlerin, kaleme aldıkları eserlerinin münderecatını yedi kıraat temelinde sistematize ettikleri gerçeği, İbn Galbun'un Mısır'da sözü geçen eser merkezli bir eğitimi benimsemiş olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 199-200; İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1/470-471; Ayrıca bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebû't-Tayyib", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/500-501; Ömer Türkmen, "Ebu't-Tayyib İbn Galbûn'un Kıraat Tercihlerini Derleme ve Değerlendirme (el-İrşâd Adlı Eseri Bağlamında)", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 258-265.

¹⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 2/310.

ve Abdülğanî el-Husrî'nin, Kayrevan'da yedi kıraat eksenli tedris faaliyetlerinde bulunduğuna dair kayıtlar¹⁸⁵ da yine bu kapsamda kıymetli bir veri olarak not edilmelidir.

Böylece bölgede belli kesimlerce yedili tasnifin dışındaki kıraatlere rezerv konulmaya başlandığı yeni bir sürecin şekillenmeye yüz tuttuğu söylenebilir. Mehdevî'nin de kıraat hocalığını yapmış olan Kâbisî'nin bir terâvih namazında Basra kıraat imamı Ebû Amr'ın talebelerinden şâzz kıraat sahibi olarak addedilen Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'nin (ö. 202/817) naklettiği kıraati okuyan bir imamı azarlayıp açıkça tenkit ettiğine dair kayıtlara geçmiş bir vakıa, bu yeni tasnif mantığının belli bir mevki de elde etmiş olduğunun somut bir örneği olarak aktarılabilir.¹⁸⁶

Kayrevanlı kurrânın söz konusu yedili tasnifi, sadece Kayrevan bölgesiyle sınırlı olan bir coğrafyayla etkileşime geçirdikleri yanlıgına düşülmemelidir. Zira kıraat âlimi Talemekî'nin de hocaları¹⁸⁷ arasında yer alan Muhammed b. Hüseyin b. en-Nu'mân el-Kayrevânî (ö. 368/979) Mısır'da Ebû Ahmed es-Sâmirî ve İbn Büdhün'den kıraat dersleri almış hicrî 360 yılından sonra yanında İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a* adlı telifi ile beraber Endülüs'e intikal etmiş¹⁸⁸ ve Endülüs'ün yedili tasnifle tanışmasındaki öncü isimlerden olmuştur.¹⁸⁹ Bu durum bir taraftan kıraat farklılıklarının/yedili tasnifin Endülüs bölgesine intikalinin Talemekî'den önce gerçekleştiğine dair ipuçları sunarken diğer taraftan da Kayrevan asıllı kurrânın Kayrevan'ın yanı sıra özellikle Endülüs'te yadsınamaz bir etki alanının varlığına işaret etmektedir. Bu noktada Doğu'ya yaptıkları rihleler neticesinde elde ettikleri müktesebatı önemli eserlere tahvil ederek Endülüs'e taşıyan Kayrevanlı Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî ve Endülüs Emevî Devleti'nin meşhur hâcibi Mansûr'un oğlu ve halefi Abdülmelik'in (ö. 399/1008) davetiyle Kurtuba'ya geçerek ömrü vefa edene dek burada kıraat dersleri veren¹⁹⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib'in katkıları da izahtan vareste bir durumdur.¹⁹¹ Nitekim bu iki isim ve eserleri öncelikle Kayrevan'da sonrasında ise Endülüs'te, yedili tasnif temelli eserlerin önemli temsilcileri olarak hassaten dikkatlere sunulmalıdır.

Kayrevan'da Nâfî' kıraati, hicrî üçüncü asrın ikinci yarısından itibaren her ne kadar toplumun geniş kesimlerince kabul görmüş ve kıraati namına manzumeler -bunların başında Ali b. Abdülğanî el-Husrî'nin kaleme aldığı *el-Kasîdetü'l-Husariyye fî kırâ'ati Nâfî'* adlı manzumesi gelmektedir.- telif edilmiş yegâne kıraat haline gelse de tedris alanında yedili tasnifin hicrî beşinci asır itibarıyla iyiden iyiye kendisini hissettirdiği anlaşılmaktadır.

5. Sonuç

Kayrevan bölgesi, fethedilmesiyle birlikte mülaki olduğu sahâbe ve tâbiîn ile ilmî sahada önemli bir gelişim yaşamış ve İslâm medeniyetinin kadim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bölgede bidayette yakalanan istikrar ortamı, daha sonra yerini siyasi, mezhebî ve etnik çekişmelere bırakmıştır. Bu da "el-Kayrevânî" nisbeli birçok önemli kıraat âlimi yetiştirmesine karşın Kayrevan'ın, Endülüs'te olduğu üzere kıraat namına gerçekleşen tekâmülün bir benzerini yakalamasına engel olduğu gibi bölgedeki kıraat ilminin tarihi safahatına dönük kimi karanlık süreçleri de beraberinde getirmiş ve bazı ihtimalli bilgilerin kayıtlara geçmesine sebep olmuştur.

¹⁸⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/246; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/157; İsmail Durmuş, "Ali b. Abdülğanî el-Husrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/414-415.

¹⁸⁶ Hammâdî es-Sâhilî, *ed-Devletü's-Sanhâciyye* (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992), 2/320.

¹⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/120.

¹⁸⁸ Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâi ve'r-ruvâti li'l-ilmî bi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/115-116.

¹⁸⁹ Endülüs'e yedili tasnifin Talemekî ile beraber intikal ettiğine yönelik İbnü'l-Cezerî'nin Müncidü'l-mukriîn'inde Ebû Hayyân'dan aktardığı nakillerin sebebiyle ilgili eserin kaynak değerini sorguladığı çalışmasında Başal, söz konusu tasnifin ilgili coğrafyaya intikalinin daha öncesinde gerçekleşmiş olma ihtimalini dillendirmektedir. Bk. Abdülhalim Başal, "İbnü'l-Cezerî'nin Müncidü'l-Mukriîn Adlı Eserinin Endülüs Kıraat Ekolü Açısından Kaynak Değeri", *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022), 12-15.

¹⁹⁰ Muhammed Abdülhamîd İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs* (Beirut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 152; Âlu İsmail, *İlmü'l-Kırâat*, 305.

¹⁹¹ İbn Hallikân, *Ve Feyâtü'l-a'yân*, 5/274; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâ*, 220; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/309; Celâlüddin es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîne ve'n-nihât*, thk. Ebû'l-Fadl İbrahim Muhammed (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 2/298; Abdullah Sawas, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kıraat İlmine Katkısı", *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 290-315.

Hicrî ilk iki asırda Şam merkezli idarenin bölge için görevlendirdiği yönetici, âlim, kadı ve kâfîlerin birçoğunun Şamlılardan müteşekkil olması, ister istemez Şam'a ait değerleri siyasî ve dinî hayatta baskın etkilere sahip birer unsur haline getirmiştir. Bu etki çerçevesinde her ne kadar Şam merkezli İbn Âmir kıraatinin belli düzeyde okunan bir kıraat vasfı kazandığı ihtimali öne çıksa da sahâbe ve tâbiîn vasıtasıyla bölgeye taşınan farklı mushaf ve kıraatlerin genel-geçer kriterlere tabi tutulmaksızın toplumun tabanına kadar yayılım göstermesi temelinde serbest bir dönem yaşandığı tespit edilebilir.

Hicrî üç ve dördüncü asırlarda ise bölgede hakimiyeti elinde tutan siyasi iradenin de destek ve yaptırımlarıyla beraber üçüncü asrın ilk yarısında Hamza kıraati ve sonrasında ise toplum nezdinde yegâne bir hal alacak olan Nâfi' kıraati, Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin bölgede tercih edilmesinin etkisiyle yayılım göstermiştir.

Hicrî beşinci asırla birlikte Mısır'a gerçekleştirilen seyahatler neticesinde yedili tasnifin başta Muhammed b. Süfyân olmak üzere öğrencileri ve Endülüs kıraat ekolüne tedris ve telif faaliyetleriyle katkıları tartışmasız olan Mekkî ve Mehdevî'nin kaleme aldıkları eserler vasıtasıyla bölge yedili tasnif temelli bir tedris sürecine girmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Abdullah, Muhammed Mahmud. *el-Eseru's-siyâsiyyü li'l-ulemâi fi asri'l-Murâbitîn*. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Abdülhamîd İsa, Muhammed. *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Adıvar, A. - Arat vd., R. "Mağrib". *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: m.e.b., 1997.
- Adıvar, A. - Arat vd., R. "Mehdiye". *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: M.E.B., 1997.
- Akbaba, Ahmet Arif. *Kıraat İlmi Tarihindeki Yeri ve Önemi Açısından Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hamza b. Habîb". *DİA*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Âmir". *DİA*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Süfyân". *DİA*. C. 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Mekkî b. Ebî Tâlib". *DİA*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Âlu İsmail, Nebîl b. Muhammed İbrahim. *İlmü'l-Kırâât: Neş'etuhû-etoâruhû-eseruhû fi 'ulûmi's-şer'iyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000.
- Antâkî, Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ. *Târîhu'l-Antâkî*. y.y., 1990.
- Apak, Adem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000).
- Arâb, Saîd. *el-Kurrâ ve'l-kırâât bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Aşkar, Su'âd. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi'l-Mağribi'l-aksâ*. Beyrut: Dâru's-Selâm, 2010.
- Aycan, İrfan. "Muâviye b. Ebû Süfyân". *DİA*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aydınlı, Osman. "İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî Dönemi Semerkant'ta İlmi Ortam ve İlim Merkezleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Başal, Abdülhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Başal, Abdülhalim. "İbnü'l-Cezerî'nin Müncidü'l-Mukriîn Adlı Eserinin Endülüs Kıraat Ekolü Açısından Kaynak Değeri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/1 (2022).
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülazîz. *Mu'cemü mâ ista'cem min esmâi'l-bilâdi ve'l-mevâdi*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1984.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988.
- Bozkurt, Birgül. "Fıkıh ve Siyaset Arasında Endülüs'te (B)İlim ve Felsefe". *Mukaddime* 8/2 (23 Kasım 2017), 303-329. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.343020>
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *el-Câmi 'u's-Sahîh*. Beyrut: Tavku'n-Necât, 2001.
- Busse, Heribert. Dört Raşid Halife ve İlk Fetih Dalgası. çev. Cem Zorlu. *İstem* 6 (2005).
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Çetin, Abdurrahman. "Dâni". *DİA*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çil, Halil. "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)". *Dinî Araştırmalar* 12/35 (2009).
- Çöl, Nilgün. "Tunus'ta Erken İslam Döneminden Bir Örnek: Kayrevan Camii". *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/3 (2002), 125-136.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şağdelî. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 2015.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. el-Ensârî. *Meâlimü'l-îmân fi ma'rifeti ehli'l-Kayrevân*. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, ts.
- Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dimyâtî, Ahmed Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erba'ate 'aşer*. thk. Enes Mihra. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Dişrâvî, Ferhâd. *el-Hilâfetü'l-Fâtımiyyetü bi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Durmuş, İsmail. "Ali b. Abdülganî el-Husrî". *DİA*. C. 18. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmîyye*. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, ts.
- Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm. *Tabakâtü ulemâi İfrîkiye*. Lübnan: Dâru'l-Kitabi'l-Lübnânî, ts.
- Ekin, Yunus. "Endülüs Tefsir Geleneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 247-266.
- Enderâbî, Ahmed b Ebî Ömer. *Kırâatü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh". *DİA*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *DİA*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Güneş, Kadir. *el-Mü'cemü'l-'Arabî*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2015.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdullah Yâkût. *Mü'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Hamîtû, Abdülhâdî. *Kırâatü'l-İmam Nâfi' 'inde'l-Mağâribe min rivâyeti Ebî Sâid Verş*. 7 Cilt. Rabat: Menşûrâtü Vizârâti'l-Evkâf, 2003.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *DİA*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hasen, İbrahim Hasen. *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*. Beyrut-Kahire: Dâru'l-Cil-Dâru'n-Nahda, 1996.

- Havvâle, Yûsuf b. Ahmed. *el-Hayâtü'l-`ilmiyye fi İfrâkiye münzü itmâmi'l-fethi ve hattâ muntesafl-l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 2000.
- Hicâzî, Abdurrahman Osman. *et-Terbiyetü'l-İslâmiyyü fi'l-Kayrevan*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1997.
- Hitti, Philip. *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Humeydî, Muhammed b. Ebû Abdillâh b. ebî Nasr. *Cezvetü'l-müktebis fi zikri vülâti'l-Endülüs*. Kahire: Dâru'l-Misriyye, 1966.
- İbn Âşûr, Muhammed b. et-Tâhûr. *Tahrîru'l-ma'ne's-sedîd ve tenvîrü'l-'akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Dimeşk: Dâru'l-Hidâye, 2004.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Kitâbü Sûrati'l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kirâât*. thk. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Sahnûn, Muhammed. *Kitâbü âdâbi'l-müallimîn*. thk. Muhammed Abdü'l-Mevlâ. Cezayir: eş-Şerîketü'l-Vataniyye, 2. Basım, 1981.
- İbnü'l-Arabî, Kâdî Ebû Bekr el-Mâlikî. *el-Avâsım mine'l-kavâsım fi tahkiki mevâkifi's-sahâbe ma'de vefâti'n-nebî*. Kahire: Mektebetü's-Sene, 1991.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesse. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâî. *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselâm el-Hirâs. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdolvâhid eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyy, 1997.
- İbnü'l-Faradî, Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf. *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1988.
- İbnü'l-Faradî, Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf. *Târîhu'l-ulemâi ve'r-ruvâti li'l-ilmi bi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1988.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fadl b. Mûsâ el-. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik*. thk. Abdülkadir es-Sahrâvî. el-Mağrib: Matbaatü Füdâle-el-Muhammediyye, 1970.
- Kallek, Cengiz. "Esed b. Furât". *DİA*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kara, Osman. *Başlangıçtan Günümüze Mağrib Tefsir Tarihi*. Ankara: İlâhiyât, 2020.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib". *DİA*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kavas, Ahmet. "Mehdiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/387-389. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kayrevânî, Muhammed b. Süfyân. *el-Hâdî fi'l-kirââti's-seb'*. thk. Halid Hasen Ebü'n-Nücûd. Lübnan: Dâru İbâdî'r-rahman-Dâru İbn Hazm, 2011.

- Kayrevânî, Rakîk, Ebû İshak İbrahim b. el-Kâsım. *Târîhu İfrîkiyye ve'l- Mağrib*. Dâru'l-Fürcânî, 1994.
- Keskin, Esra. *Kuruluşundan Emevîler Devleti'nin Yıkılışına Kadar Kayrevan*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Keskin, Esra. "Kuzey Afrika'nın İslamlaşmasında Bir Dönüm Noktası: 'Aşere' Heyeti". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-III*.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nübü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercümeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*. Mısır: Mektebetü'l-Ezheriye, 1990.
- Kurt, Ali Vasfi. *Mağrib ve Endülüs'te Hadis İlmi'nin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabi'nin Hadis Kültürü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Mahlûf, Muhammed b. Ömer b. Ali İbn Sâlim. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlîkiyye*. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Makkarî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mukrî et-Tilimsânî. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-ratîb*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1997.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 2006.
- Mâlikî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyâdu'n-nüfûs fi tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye*. thk. Beşîr el-Bükûş. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1994.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Kıraatların İntişarında Fıkhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 7/7 (1998).
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: OTTO, 2016.
- Merrâküşî, İbn İzârî. *el-Beyânü'l-Müğrib fi ahbâri'l-Endelüsi ve'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1983.
- Özaydın, Abdülkerim. "Ağlebîler". *DİA*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. baskı., 2013.
- Özkuyumcu, Nadir. "İfrîkiye". *DİA*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkuyumcu, Nadir. "Kayrevan". *DİA*. 25/88-90. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Parladır, Selahattin. "Kâbisî". *DİA*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sâhilî, Hammâdî. *ed-Devletü's-Sanhâciyye*. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1992.
- Sâlih, Subhî. *el-Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-malâyîn, 10. Basım, 1977.
- Salihoğlu, Alaaddin. "Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kirâati ve On Tarîki". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (2023). <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1256248>
- Sawas, Abdullah. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kirâat İlmine Katkısı". *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020).
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtümîler". *DİA*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sicistânî, Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhammed b. Abdüh. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- Sönmez, Mehmet Ali. "Haneş b. Abdullah". *DİA*. 16/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Afrika'da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert". *İslâmî İlimler Dergisi* 10/1 (2015).

- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "İlk Harici Devlet Rüstemiler (160-297/707/909)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (1998).
- Süveysî, Muhammed. "Ebû İmrân el-Fâsî". *DİA*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîne ve'n-nühât*. thk. Ebü'l-Fadl İbrahim Muhammed. Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- Şelebî, Hind. *el-Kırââtü bi İfrîkiye mine'l-fethi ilâ müntesafi'l-karni'l-hâmis*. y.y.: ed-Dâru'l-Arabiyyetü'l-Kâtib, 1983.
- Şelebî, Hind. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Şevât, Huseyn b. Muhammed. *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevân mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ müntesafi'l-karni'l-hâmisî'l-hicrî*. Riyad: Dâru'l-Âlemî li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991.
- Tala, Murat. "Arap Dil Bilimlerinin Şark'tan Mısır, Kayravân ve Endülüs'e İntikali: Hicrî Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Asırlar". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/12 (2020).
- Tarhûnî, Muhammed b. Rızk. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi garbi İfrîkiyâ*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2005.
- Tevzirî, İbrahim el-Abîdî. *Târîhu't-terbiyyeti bi Tûnis*. Tunus: y.y., ts.
- Ticânî, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *Rihletü't-Ticânî*. Libya-Tunus: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Kitâb, 1981.
- Topgül, M. Enes. "Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 22/42 (21 Ağustos 2017), 1-33. <https://doi.org/10.20519/divan.335351>
- Tunç, Sinan. *Mekkâ b. Ebî Tâlib ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Türkmen, Ömer. "Ebu't-Tayyib İbn Galbûn'un Kıraat Tercihlerini Derleme ve Değerlendirme (el-İrşâd Adlı Eseri Bağlamında)". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021). <https://doi.org/10.32950-rteuifd.988528>
- Vâfî, İbrahim. *ed-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye bi'l-Mağrib fi'l-karni'r-râbii aşera el-hicrî*. Fas: Matbaatü'n-Necâhi'l-Cedîde-Dâru'l-Beyzâ, 1999.
- Veledü Ebâh, Muhammed el-Muhtâr. *Târîhu'l-kırâât fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib*. y.y.: y.y., 2001.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Abbâsî el-. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Şeriketü'l-e'lemî li'l-Matbûât, 2010.
- Yiğit, İsmail. "Meşrikiler". *DİA*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zağlûl, Sa'd. *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî*. İskenderiyye: Menşetü'l-Meârif, I. Baskı., 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr `ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, çev. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: er-Risâle, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb Arnavûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993.
- Zekkâf, Mustafa. *Usûlü'l-kırâât*. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1. Basım, 2018.
- Zeytûn, Muhammed Muhammed. *el-Kayrevân ve devruhâ fi'l-hadâratil-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1988.
- Ziriklî, Ebû Kays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Dâru'l-İlm li'l-malâyîn, 2002.

